

Van de massa naar de staat: **de verschuiving van de representatieve claim over religie** **van de KVP en het CDA tussen 1946 en 2002.**

Foto: Rob Bogaerts, Nationaal Archief / Anefo

Master Geschiedenis van Politiek en Maatschappij
Universiteit Utrecht
Student: Marise van 't Wout (6578292)
Begeleider: Dr. P. Corduwener
Datum: 20-06-2022
Woorden: 13534

**Universiteit
Utrecht**

Samenvatting

De gestage teloorgang van de traditionele volkspartij is voor het Christen-Democratisch Appèl (CDA) de laatste jaren pijnlijk zichtbaar geworden. Niet alleen heeft de partij een aantal spectaculaire verkiezingsnederlagen moeten ondergaan, ook het ledenbestand is drastisch leeggelopen. In de politieke wetenschap zijn de afgelopen decennia plausibele verklaringen gevonden voor de teloorgang van de volkspartij. Politieke partijen zouden volgens Mair hun representatieve functie zijn verloren waardoor we heden in een crisis van representatie zouden zijn beland. Saward stelt daarentegen dat politieke partijen wel degelijk nog representeren. Slechts de manier waarop is veranderd. Waar massapartijen kort na de Tweede Wereldoorlog nog uitsluitend gebruik maakten van de populaire claim, zijn deze claims steeds meer verworpen tot statelijke claims, die minder rekening houden met het traditionele electoraat en de vaste partijideologie. Dit onderzoek test de theorie van Saward door de representatieve claims over een wezenlijk element van het CDA en haar voorloper de KVP te onderzoeken: religie. De claims zijn onttrokken uit verkiezingsprogramma's, partijcongressen, ledenbladen en Tweede Kamerdebatten over de regeringsverklaringen rond de sleutelmomenten 1946, 1980 en 2002. Dit onderzoek toont aan dat de claims over religieuze thema's in 1946 en 1980 overwegend populair van aard waren, ondanks het willen betrekken van een niet-traditionele kiezersgroep. Na 1980 is het CDA een steeds meer statelijke vorm van representatie aan gaan nemen. Waar de claims in 1946 veel geloofselementen bevatten, in 1980 duidelijk doortrokken waren van de recent vastgestelde basisfilosofie, zijn de claims gemaakt in de CDA-campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 beide elementen grotendeels verloren.

Voorwoord

Graag presenteer ik u hier mijn masterscriptie over de verschoven manier van representatie van de KVP en het CDA binnen religieuze thema's.

Het afgelopen academische jaar heb ik met veel plezier geleerd over de ontwikkeling van democratie, politiek en maatschappij, mijn onderzoeks- en schrijfvaardigheden verder ontwikkeld ontwikkelen en een aantal - al zeg ik het zelf - interessante, historische papers geschreven. Daarnaast heb ik dankzij mijn stage bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie een leerzame eerste ervaring als historica in de praktijk opgedaan. Met een voldaan gevoel kijk ik terug op alles wat de masteropleiding Geschiedenis van Politiek en Maatschappij mij heeft bijgebracht.

Het enige wat nog rest is het inleveren van deze masterscriptie. Ik heb genoten van het schrijven, het lezen van de literatuur over 'mijn partij' en het dwalen in de archieven. Zonder de waardevolle feedback en het vertrouwen van Pepijn Corduwener was het mij nooit gelukt mijn scriptie in deze vorm af te leveren. Waarvoor veel dank! Ook bedank ik graag mijn familie, vriend en vrienden voor hun vertrouwen en steun in al die jaren dat ik mijzelf student heb mogen noemen – jaren waar ik nu al met een lichtelijk nostalgisch gevoel op terug kijk.

Marise van 't Wout

Boskoop, 19 juni 2022

Inhoud

Inleiding	5
Historiografie.....	7
Theoretisch kader.....	9
Methode en bronnen	11
Hoofdstuk 1. De representatieve claim van de KVP.....	13
1.1. Politieke exponenten van de katholieke zuil	13
1.2. Katholicisme	16
1.3. De positie van het katholicisme in de naoorlogse Nederlandse samenleving	17
1.4. De KVP als beginselpartij in de praktijk.....	19
1.5. Standpunten over seculariserende ontwikkelingen	21
1.6. Deelconclusie: de populaire claim	21
Hoofdstuk 2. De representatieve claim van het CDA als ontzuilde partij.....	23
2.1. De fusie en de ‘nieuwe’ grondslag.....	23
2.2. Representatieve claims over het christendom.....	27
2.3. De positie van protestantisme en katholicisme tegenover elkaar/niet-gelovigen	28
2.4. De vertaling van het gedachtegoed naar de praktijk	29
2.5. Omgang met de voortzettende secularisering.....	30
2.6. Deelconclusie: christelijk geïnspireerde claims.....	31
Hoofdstuk 3. De representatieve claim van het CDA in de nieuwe eeuw.....	33
3.1. Van machtspartij, naar oppositiepartij, naar nieuwe hoop.	33
3.2. Representatieve claims over religie	37
3.3. Positie christendom ten opzicht van liberalisme en sociaaldemocratie	39
3.4. Vertaling christendemocratisch gedachtegoed naar de praktijk	40
3.5. Omgang met secularisering	41
3.6. Deelconclusie: de ideologische veren verloren	41
Conclusie	43
Bibliografie	46
Bijlage I. Vragenlijst claims	53

Inleiding

“Heeft de confessionele politiek afgedaan?” stond in grote letters op voorpagina van Trouw na het spectaculaire zetelverlies van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012.¹ De terugval van 41 naar 21 zetels in 2010 naar vervolgens 13 zetels in 2012 riep binnen en buiten de partij veel vragen op. Is er nog wel toekomst voor de christendemocratische volkspartij? Deze vragen zijn anno 2022 niet minder relevant geworden. De Tweede Kamerverkiezingen van 2021 lieten het CDA met 15 zetels achter, zusterpartij CDU in Duitsland behaalde met de parlamentsverkiezingen historisch weinig zetels² en volgens een onderzoek van Universiteit Antwerpen verliest de Vlaamse christendemocratische partij, CD&V, bij de volgende verkiezingen bijna de helft van haar kiezers.³ De afbrokkeling van de eens zo machtige volkspartij het CDA is een schrijnend voorbeeld van de crisis in de representatie waar democratieën in heel Europa vandaag de dag mee worstelen.⁴ Burgers verlaten massaal het ledenbestand van (confessionele) volkspartijen en de vraag die rijst is of en hoe deze partijen de burgers tegenwoordig nog kunnen representeren.

Het verliezen van de traditionele achterban is een langetermijnontwikkeling in het Nederlandse politiek bestel die in de vorige eeuw is begonnen. De verklaring hiervoor was volgens Ronald Inglehart te vinden in de verschuiving van de distributie van politieke vaardigheden die heeft plaatsgevonden in de twintigste eeuw. Burgers hebben meer verstand van en interesse in nationale politiek en participeren niet alleen maar via een stembiljet. Inglehart noemt dit een verschuiving van *elite-directed activities* naar *elite-challenging activities*.⁵ Deze verschuiving heeft te maken met een samenleving met stijgende behoefte naar post-materiële waarden. Wat de breedgedragen theorie van Inglehart echter mist is aandacht voor de meest fundamentele functie van politieke partijen: representatie.⁶

---

¹ Eildert Mulder, “Heeft de confessionele politiek afgedaan?” *Trouw*, 21 september 2012. Geraadpleegd via: <https://www.trouw.nl/nieuws/heeft-de-confessionele-politiek-afgedaan-ba5aa483/>

² NOS, “CDU-CSU behaalt historisch weinig zetels,” *NOS*, 27 september 2021. Geraadpleegd via: <https://nos.nl/collectie/13875/liveblog/2399336-cdu-csu-behaalt-historisch-weinig-zetels-scholz-krijgt-voortouw-in-formatie>

³ Rik Arnoudt, “CD&V verliest bijna de helft van kiezers en wordt de kleinste partij van Vlaanderen,” *VRT*, 6 mei 2022. Geraadpleegd via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/05/05/vlaams-belang-blijft-nipt-de-grootste-cd-v-zakt-weg-bart-de-we/>

⁴ Simon Tormey, “The contemporary crisis of representative democracy,” *Democratic Theory* 1, no. 2 (2014): 109-110; Bernard Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 219; Peter Mair, *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy* (London: Verso, 2013), 1-13.

⁵ Ronald Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (New Jersey: Princeton University Press, 1977), 3-4.

⁶ Ronald Inglehart en Gabriela Catterberg, “Trend in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline,” *International Journal of Comparative Sociology* 43, no. 3-5 (2002): 14.

Een theorie die zich wel richt op representatie is de theorie van Katz en Mair. Volgens deze invloedrijke theorie zijn de dalende ledentallen het gevolg van de beweging van politieke partijen naar de staat toe. Partijen zijn de laatste decennia steeds meer institutioneel verankerd in de staat geraakt door zich te verzekeren van materiële ondersteuning uit het overheidsapparaat. Hierdoor wordt het voor nieuwe partijen steeds moeilijker intrede te maken in het politieke systeem. Het gevolg van de profilering van deze politieke partijen als *agent of the state* in plaats van *agent of civil society* is dat burgers zich minder verbonden voelen met politieke partijen.⁷ De ontwikkeling die hiermee gepaard gaat is het op de achtergrond raken van de representatiefunctie van politieke partijen. De link tussen civil society en het staatsbestel is verdwenen en in plaats van het representeren van burgers, zijn partijen gaan besturen.⁸

De vervaging van de representatieve functie van politieke partijen leidt volgens Mair tot een crisis in representatie.⁹ Deze stelling leek in de literatuur onomstreden te zijn, totdat Michael Saward beargumenteerde dat politieke partijen hun representatiefunctie nog wel degelijk uitoefenen. Waar sommige wetenschappers een crisis in de representatie of zelfs een crisis in de democratie zien, ziet Michael Saward een verschuiving van de populaire claim van representatie naar de statelijke claim van representatie: een verandering van vorm van representatie die niet noodzakelijk minder democratisch is.¹⁰ De theorie van Saward over verschuiving van representatie is nog niet eerder getoetst maar is een plausibele verklaring voor de afname van het traditionele electoraat van volkspartijen.

Dit onderzoek tracht een verband tussen de teloorgang van de (confessionele) volkspartij en de verschuiving van de manier van representatie aan te tonen door representatieve claims over thema's die raken aan religie te onderzoeken binnen het de KVP en het CDA. De keuze voor de KVP en het CDA vloeit voort uit de noodzaak voor een casus die bruikbaar is voor langetermijnonderzoek. De KVP als voorloper van het CDA biedt als massapartij de mogelijkheid Sawards theorie van politieke representatie te toetsen aan de hand van een empirische casus.

---

⁷ Richard Katz en Peter Mair, "Changing Models of Party Organization: The Rise of the Cartel Party," *Party Politics*, no. 1 (1995): 6.

⁸ Peter Mair, "Representative versus Responsible Government," *MPIfG Working Paper 09/8* (2009): 5-6.

⁹ Mair, "Representative versus Responsible Government," 9.

¹⁰ Michael Saward, "Making representations: modes and strategies of political parties" *European Review* 16, no. 3 (2008): 271-286.

Historiografie

Wat is er al geschreven over de manier van representatie van de KVP en het CDA? Volgens Bornewasser, schrijver van hét standaardwerk van de KVP, kan representatie door de KVP in haar beginjaren niet los gezien worden van de verzuilde maatschappij. Van echte verkiezingsstrijden was er dan ook geen sprake. De KVP stelde in haar campagnes vast dat iedere katholiek achter haar diende te staan.¹¹ De ideologische grenzen van de KVP bleken daarnaast wonderwel samen te vallen met haar electorale grenzen. Daarnaast werd de (oprichting van) de KVP geruggesteund door het episcopaat. De KVP was het staatkundig sluitstuk van de katholieke zuil gebleven in opvolging van haar voorganger de RKSP.¹² En ondanks dat er tijdens en na de oprichting van de KVP vaak werd gesproken over de ‘innerlijke redelijkheid van het program’ en het ‘neothomische denken’ die moesten zorgen voor het aantrekken van niet-katholieken, hebben er in werkelijkheid nauwelijks niet-katholieke KVP-ers bestaan.¹³

Historicus Rutger Zwart bevestigde in zijn ‘Gods wil in Nederland’ de visie van Bornewasser op representatie binnen de KVP. Over de mogelijkheid om Gods wil te vertalen in een politieke leer, bestond geen strijd ten tijde van de oprichting van de KVP. Er zou voor de katholieken bevolking dus geen enkel bezwaar moeten zijn om te stemmen op de Katholieke Volkspartij.¹⁴ Ook bisschoppen bemoeiden zich met politiek: stemadviezen werden vanaf de kansel uitgedragen.¹⁵ De band tussen kiezer en gekozenen was er in de KVP daardoor niet een tussen twee individuen, maar een tussen de drager van beginselen en een gemeenschap die voor deze beginselen stond.¹⁶

De manier van representatie van het CDA in haar beginjaren, is nauwelijks onderzocht. Het speelveld van politieke partijen was sinds de direct naoorlogse jaren in ieder geval drastisch veranderd door ontwikkelingen als secularisering en ontzuiling. Duidelijk is wel dat het oorspronkelijk electoraat, dat van de KVP, ARP en CHU, zich in de fusiepartij herkende: in 1981 wist het CDA 48 zetels te behalen.¹⁷ Het CDA had zich weten te ontzuilen, zonder zich te vervreemden van haar oorsprong, aldus partijprominent en historicus Pieter-Gerrit Kroeger.¹⁸

---

¹¹ Johannes Bornewasser. *Katholieke Volkspartij 1945-1980: Herkomst en groei*. (Nijmegen: Valkhof Pers, 1995), 160-161.

¹² Ibidem, 156-168.

¹³ Ibidem, 153.

¹⁴ Rudolf Zwart. *Gods wil in Nederland*. (Kampen: Kok, 1996), 43-44.

¹⁵ Ibidem, 62.

¹⁶ Tom-Eric Krijger, “Politieke volksinvloed en christendemocratie,” *Res Publica* 60, no. 2 (2018): 88.

¹⁷ Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam. *De rogge staat er dun bij* (Amsterdam: Balans, 1998), 144.

¹⁸ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 11.

Vanaf de jaren tachtig zijn er een aantal ontwikkelingen van invloed geweest op de manier van representatie van het CDA. Onder leiding van (CDA-)minister-president Ruud Lubbers, ontstond er een nieuwe, zakelijke consensusstijl in de politiek. Lubbers wordt in de literatuur dan ook meer dan eens een manager in de politiek genoemd. De manier van regeren van Lubbers had zijn gevolgen voor het CDA, dat zich steeds meer ontwikkelde als een echte bestuurderspartij. Grote partijen, waaronder het CDA, begonnen hun ideologische veren af te slaan en debatten te depolitiseren.¹⁹

Een andere ontwikkeling die vanaf de jaren tachtig speelde, heeft betrekking op de band tussen het CDA en hun binding met de civil society en religieuze instanties. Deze verbanden leken in vanaf eind jaren tachtig steeds minder belangrijk te worden en vragen rezen op over de representativiteit van het CDA. De partij begon haar trouwe electoraat te verliezen en kreeg als bestuurderspartij geen grip meer op de samenleving.²⁰ Kennedy concludeert dan ook dat het CDA nooit een écht volkspartij met nadruk op representatie is geworden. Daarnaast was en is het sterk de vraag of de beginselen gebaseerd op de christelijke traditie zo te herscheppen zijn dat ze in de gesecculariseerde samenleving nog aanspraak maken op de gemiddelde burger.

Wat draagt dit onderzoek nu bij aan de historiografie over representatie van de KVP en het CDA? Ten eerste laat dit onderzoek een langetermijnontwikkeling zien door (1) de representatieve claim van de KVP als startpunt te gebruiken en vervolgens de representatieve claim van het CDA rond 1980 en 2002 te onderzoeken. De focus van dit onderzoek op religie geeft inzicht in hoe en waarom het CDA haar populaire claim op dit gebied in kwijtgeraakt, en heeft ingeruild voor de statelijke claim. Het gebruik van de representatieve claim zoals gedefinieerd door Saward geeft tevens inzicht in een breed scala aan claims van beide partijen omdat zowel claims van electoraal als niet-electoraal leden worden geanalyseerd. Ten slotte laat dit onderzoek zien dat de verschuiving van de populaire naar de statelijke claim niet minder democratisch hoeft te zijn maar dat deze ontwikkeling wel gevolgen kan hebben voor de positie van traditionele volkspartijen, en in het bijzonder voor het CDA.

De centrale onderzoeksvraag luidt: Hoe wordt de verschuiving van de populaire claim naar de statelijke claim over religie zichtbaar binnen de KVP en het CDA tussen 1946 en 2002? Om de hoofdvraag te beantwoorden zijn de volgende deelvragen opgesteld: (1) Hoe wordt het gebruik van de populaire claim over religie zichtbaar rond de oprichting van de KVP? (2) Hoe

---

¹⁹ Ronald Kroeze en Sjoerd Koelen, "Waarom historici oog voor management moeten hebben," *BMGN - Low Countries Historical Review* 127, no. 2 (2012): 102-106; Joost Voerman, "Ruud Lubbers, manager in de politiek," *Bestuurskundige Berichten* 5, no. 1 (1990): 20-21.

²⁰ James Kennedy, "Hoe beginselpolitiek uit de tijd raakte," *Christen Democratische Verkenningen* (2017): 36-41.

wordt het gebruik van de representatieve claim over religie zichtbaar rond de oprichting van het CDA? (3) Hoe wordt het gebruik van de representatieve claim van het CDA over religie zichtbaar rond de Twee Kamerverkiezingen van 2002? Voordat deze deelvragen aan bod komen, zal de Sawards theorie over politieke representatie verder worden toegelicht.

Theoretisch kader

Het begrip ‘politieke representatie’ wordt gemakkelijk geassocieerd met aanverwante begrippen zoals verkiezingen en democratie.²¹ De verbinding van politieke representatie aan verkiezingen en dus de gekozen volksvertegenwoordigers, maakt representatie een *zero-sum game* en institutioneel *locked-in*. Volgens deze visie op representatie ben je namelijk verkozen of niet, daardoor een vertegenwoordiger of niet, en het enige middel dat te veranderen zijn verkiezingen.²²

Politicooloog Hanna Pitkin zette in haar *The Concept of Representation* verschillende vormen van representatie uiteen, namelijk *formalistic representation*, *descriptive representation*, *symbolic representation* en *substantive representation*.²³ Michael Saward zet zich af tegen het werk van Hanna Pitkin omdat hij stelt dat de theorie een te grote rol geeft aan verkiezingen bij representatie.

Het gevolg van de gangbare visie op representatie is dat verandering in de vorm van representatie niet wordt opgemerkt. Deze visie op politieke representatie is volgens Saward dus te rigide. In antwoord op Mair, die stelt dat de representatieve functie van politieke partijen is verzwakt,²⁴ stelt Saward dat partijen deze functie nog wel uitoefenen, maar in een andere vorm. In plaats van een populaire manier van representatie zijn partijen langzamerhand overgegaan op een statelijke manier van representatie.²⁵ Belangrijk hierbij is om niet alleen te focussen op de electorale stijl van representatie: niet-electoraal verkozenen kunnen ook claimen te spreken namens partijen.²⁶

In de eerste helft van de 20e eeuw toen er vooral nationale, politieke massapartijen bestonden, was de volksvertegenwoordiging een gangbare claim. Wanneer politieke partijen aanspraak maakten op volksvertegenwoordiging, beweerden zij een bepaald deel van de bevolking exclusief te vertegenwoordigen. Deze aanspraken waren gebaseerd op bestaande

---

²¹ Henk de Smaele en Jo Tollebeek, *Politieke Representatie* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2002), 9.

²² Michael Saward, *The Representative Claim* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 2.

²³ Hanna Pitkin, *The Concept of Representation* (London: University of California Press, 1967), 38-42.

²⁴ Mair, “Representative versus Responsible Government,” 5-19.

²⁵ Michael Saward, “Making representations,” 271-286.

²⁶ Saward, *The Representative Claim*, 209.

maatschappelijke belangen en partijideologieën, en konden impliciet worden gemaakt. De KVP kan worden gekenmerkt als zo'n typische massapartij.

In de tweede helft van de 20^e eeuw, begonnen de *catch-all* en kartelpartijen op de voorgrond te treden. Hiermee ging een verschuiving van politieke partijen als sociale actoren naar politieke partijen als statelijke actoren gepaard. Claims door deze partijen werden gemaakt door middel van gecreëerde voorstellingen van nationale belangen en op basis van flexibele en veranderlijke ideologieën. Bij deze claims is niet van tevoren bepaald welke groep burgers de politieke partij met bepaalde keuzes wil vertegenwoordigen.²⁷

In Saward's representatieve claim theorie, wordt representatie gedefinieerd als een relatie die moedwillig wordt geconstrueerd door politieke entrepreneurs. Zijn representatieve claim luidt: "*A maker of representations (M) puts forward a subject (S) which stands for an object (O) which is related to a referent (R) and is offered to an audience (A).*"²⁸ Saward definieert drie ideaaltypes van representatieve claims, namelijk de 'populaire', de 'statelijke' en de 'reflexieve'.²⁹ Laatstgenoemde modus gaat volgens Saward in de toekomst pas een rol spelen. Voor dit onderzoek over de KVP en het CDA tussen 1946 en 2002 wordt de reflexieve claim daarom buiten beschouwing gelaten.

De manier van representatie van de KVP en het CDA zal worden onderzocht aan de hand van verkiezingsprogramma's, artikelen in ledenbladen, speeches op CDA verkiezingscongressen en debatten over de regeringsverklaring rond drie sleutelmomenten: (1) de Tweede Kamerverkiezingen van 1946, vlak na de oprichting van de KVP (2) de Tweede Kamerverkiezingen van 1981, vlak na de oprichting van het CDA en (3) de Tweede Kamerverkiezingen van 2002, de verkiezingen waar het CDA na acht jaar oppositie voeren weer wist te winnen. Aan de hand van deze sleutelmomenten kan worden onderzocht of de manier van representatie binnen religieuze thema's kan verklaren hoe en waarom het CDA haar traditionele electoraat is verloren. De bronkeuze hangt samen met de visie op representatie die in dit onderzoek wordt gehanteerd: ieder kan representatie namens een politieke partij claimen. Dit is de reden dat er naast Tweede Kamerdebatten en verkiezingsprogramma's ook gebruik is gemaakt van redevoeringen op partijcongressen en artikelen in ledenbladen. Omdat het van belang is de ideologische basis en beoogd electoraat uit claims te kunnen halen, zijn visuele bronnen zoals verkiezingsposters buiten beschouwing gelaten.

---

²⁷ Ibidem, 274-281.

²⁸ Saward, "Making representations," 273.

²⁹ Ibidem, 274-281.

Methode en bronnen

De indicatoren van zowel de populaire claims als de statelijke claims zijn onttrokken uit Sawards artikel 'Making Representations: Modes and Strategies of Political Parties'. Met het ontleden van claims in de onderdelen *maker (M)*, *subject (S)*, *object (O)*, *referent (R)* en *audience (A)* heeft Saward in zijn artikel een analytische tool ontwikkeld. Het systematisch gebruiken van deze tool blijkt echter te complex voor empirisch onderzoek.³⁰ Daarom maak ik in dit onderzoek gebruik van een variatie op de *representative claims analysis (RCA)* gebaseerd op Saward, De Wilde en Koopmans en Statham.³¹ In tabel 1 is te zien welke kenmerken van de statelijke en populaire claim aan welke onderdelen van de representatieve claim (onderdelen (*maker/subject, object, addressee* en een *frame*) zijn gekoppeld. Dit onderzoek laat buitenwege of de claim succesvol is (geweest) of niet. In Bijlage 1 is de vragenlijst te vinden waarmee de claims worden geanalyseerd.

De claims over religieuze thema's worden verdeeld in vier subthema's: religie, positie van het katholicisme/christendom, de vertaling van de katholieke grondslag/christendemocratisch gedachtegoed naar de praktijk en de omgang met secularisatie. Voor deze thema's is gekozen omdat ze de tijdsgeest goed kunnen vatten: de maatschappelijke ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw komen naar voren in claims over religieuze thema's, waardoor de theorie van Saward over de verschuiving van de representatieve claim met deze ontwikkelingen in verband kan worden gebracht.

Tabel 1. De kenmerken van de populaire claim en statelijke claim.

Onderdelen van de representatieve claim volgens Saward	Onderdelen van de representatieve claim in dit onderzoek	Definitie onderdeel claim	Kenmerk populaire claim	Kenmerk statelijke claim
<i>Maker</i>	<i>Maker/claimant</i>	Degene die de claim uitspreekt of opschrijft	Electoraal of niet-electoraal verkozen	Electoraal of niet-electoraal verkozen
<i>Subject</i>	<i>Maker/claimant</i>	Degene die de claim uitspreekt of opschrijft	Electoraal of niet-electoraal verkozen	Electoraal of niet-electoraal verkozen
<i>Object</i>	<i>Object</i>	Degene in wiens belang de claim wordt gemaakt	Bestaande groepen die horen bij de traditionele achterban van de partij	Gecreëerde groepen of groepen buiten de traditionele achterban van de partij

³⁰ Pieter de Wilde, "Representative claims analysis: theory meets method," *Journal of European Public Policy* 20, no. 2 (2013): 278-294.

³¹ Ruud Koopmans en Paul Statham, "Political claims analysis: Integrating protest event and political discourse approaches," *Mobilization: an international quarterly* 4, no. 2 (1999): 203-221.

<i>Referent</i>	<i>Object</i>	Degene in wiens belang de claim wordt gemaakt	Bestaande groepen die horen bij de traditionele achterban van de partij	Gecreëerde groepen of groepen buiten de traditionele achterban van de partij
<i>Audience</i>	<i>Adressee</i>	Degene die wordt aangesproken door de <i>claimant</i>	-	-
-	<i>Frame</i>	De grondslag van de claim	Claims op basis van een vaste partijideologie	Claims op basis van een flexibele partijideologie of beleidsvisie

Opzet scriptie

Elk hoofdstuk van dit onderzoek omvat de analyse van claims over religieuze thema's gemaakt in het verkiezingsprogramma, ledenblad, speeches partijcongressen en het debat over de regeringsverklaring horend bij een bepaald sleutelmoment. Het eerste hoofdstuk onderzoekt het gebruik van de representatieve claim door de KVP vlak na haar oprichting. Het tweede hoofdstuk geeft antwoord op de vraag hoe het CDA na de fusie van de KVP, CHU en ARP in het CDA de representatieve claim over religie gebruikte, en hoe deze is veranderd ten opzichte van het CDA in de beginfase. Het derde hoofdstuk analyseert het gebruik van de representatieve claim van het CDA rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2002. De analyses in deze hoofdstukken zullen antwoord geven op de hoofdvraag, namelijk hoe de verschuiving van de representatieve claim zichtbaar is geworden op religieuze thema's binnen het CDA.

Hoofdstuk 1. De representatieve claim over religie van de Katholieke Volkspartij

“Speelt nu, in onze dagen, hier in Nederland, bij de partijvorming de onderscheiding christelijk en niet-christelijk, katholiek en niet-katholiek, nog een rol? Daarop antwoordt de grote meerderheid van de katholieken terecht bevestigend.”³²

Dit onderzoek tracht de verschuiving van de representatieve claim over religie over de lange termijn binnen de traditionele volkspartij te onderzoeken. De oorspronkelijk confessionele partij het CDA leent zich daarvoor het beste. Omdat deze partij pas in 1980 is opgericht, begint het onderzoek bij een van de voorlopers van het CDA, namelijk de Katholieke Volkspartij. In dit hoofdstuk wordt de representatieve claim van de Katholieke Volkspartij (KVP) onderzocht rond de oprichting van de partij. Als massapartij en politieke exponent van de katholieke zuil ligt het in de lijn er verwachting dat de KVP rond 1945 een populaire manier van representatie uitoefende op religieuze thema's. Deze aanname wordt in dit hoofdstuk getoetst en in de context van de naoorlogse periode geplaatst.

1.1. Politieke exponenten van de katholieke zuil

De Nederlandse Katholieke politieke partij heeft verschillende namen gehad, maar is in grote lijnen dezelfde partij gebleven. Van 1904 tot 1926 heette de partij de Algemeene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen (ABRKK), van 1926 tot 1940 de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en vanaf 1946 tot de fusie in het CDA in 1980, de Katholieke Volkspartij (KVP).³³ Het idee van het oprichten van een politieke partij waarin alle katholieken zijn verenigd komt vandaan bij priester en theoloog Herman Schaepman. Als Tweede Kamerlid in het einde van de 19^e eeuw gaf Schaepman de op dat moment nog achtergestelde katholieken een politieke stem. Hij schreef een politiek programma, de *Proeve*, waarin de politieke beginselen, afgeleid van het katholieke geloof, centraal stonden.³⁴ Schaepmans poging om een katholieke partij op richten mislukte in 1883, maar zijn *Proeve* is de basis geweest van de ABRKK, RKSP en de KVP.³⁵ Dit hoofdstuk richt zich op de representatieve claims over religie van de KVP maar niet voordat eerst de voorloper van deze partij, de RKSP, aan bod is gekomen.

---

³² Bertrand van Bilsen, “Waarom een Katholieke partij?” *Katholiek Staatkundig Maatschrift* (1946): 18.

³³ Herman Bakvis, *Catholic power in the Netherlands* (Quebec: McGill-Queens's University Press, 1981), 1; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 33.

³⁴ Rien Fraanje, “De christendemocratie in Nederland,” in *Een versplinterd landschap*, ed. Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markus Wilp (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018), 14; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 17.

³⁵ Fraanje, “De christendemocratie in Nederland,” 15.

In de eerste helft van de 20^e eeuw wist de Katholieke Kerk in Nederland nog steeds veel invloed uit te oefenen. De invloed van de kerk is een van de redenen waarom de katholieke zuil in Nederland zo afgesloten was. De katholieke Nederlander bewoog zich voornamelijk in de eigen zuil: een katholiek trouwde met een katholiek, las de Volkskrant of de Tijd, luisterde naar de KRO, werd lid van een katholieke vakbond of werkgeversorganisatie én stemde op de katholieke politieke partij.³⁶ De verwevenheid van politiek in de katholieke zuil is de oorzaak van het feit dat de katholieke partij sinds de invoering van universele stemrecht in 1918 tot en met 1963 bijna perfecte electorale stabiliteit ervoer. In deze periode wist de partij bij elke Tweede Kamerverkiezing van minimaal 85 procent van de katholieke bevolking een stem te winnen, wat goed was voor ongeveer 30 procent van het totaal aantal stemmen.³⁷ Daarmee vormden de katholieken de grootste politieke groepering en maakten zij tussen 1918 en 1940 op één uitzondering na, elke keer deel uit van de coalitie. Stemmen van buiten de katholieke zuil kreeg de partij niet. Dat was overigens in verzuilde Nederland ook geen doel van de (confessionele) politieke partijen. De partij vertegenwoordigde de zuil in het bestuur van het land en dat was haar belangrijkste functie.

De ideologie ten grondslag aan de RKSP is complex omdat er verschillen gemaakt kunnen worden in pure en praktische ideologie. Het geloof in de heilige drie-eenheid en de maagd Maria zijn onderdelen van pure ideologie. Een praktische overtuiging is bijvoorbeeld de isolationistische mentaliteit, afstammend uit de periode na de Reformatie toen Nederlandse katholieken hun geloof alleen ondergronds konden uitoefenen. De geschiedenis van katholieken in Nederland heeft ervoor gezorgd dat er binnen de zuil een nadruk lag op (fysieke) isolatie van de rest van de Nederlandse bevolking.³⁸

De echte betrokkenheid van de gemiddelde katholiek bij de RKSP was overigens laag. Over de ideologie ten grondslag aan de politieke partij werd dan ook niet gediscussieerd. De betrokkenheid daalde nog verder in de jaren dertig van de vorige eeuw, al bleven de katholieken onverminderd stemmen op de RKSP.³⁹ De bezetting van Nederland in 1940 zorgde voor het einde van de RKSP. De partij werd geliquideerd bij het besluit van rijkscommissaris Seyss-Inquart.⁴⁰

---

³⁶ Bakvis, *Catholic power*, 10; “Katholieke verzuiling,” Tilburg University, Geraadpleegd via: <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/verzuiling-katholieke/katholieke-verzuiling>

³⁷ Bakvis, *Catholic power*, 10,

³⁸ Ibidem, 28.

³⁹ Ibidem, 66.

⁴⁰ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 115.

Ondanks dat veel katholieken na de oorlog teleurgesteld waren in de coöperatie van de Katholieke kerk met niet-katholieken en het weinig heldhaftige optreden van de katholieke leiders, bleven de politiek actieve katholieken ook na de oorlog actief bij de nieuw opgerichte katholieke politieke partij, die nu de Katholieke Volkspartij ging heten.⁴¹ Het politieke landschap dreigde echter drastisch te veranderen in het nadeel van de KVP. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er onder een aantal leidende politici een idee ontstaan wat bekend staat als de ‘doorbraakgedachte’. Deze politici vonden dat geloof niet langer centraal moest staan bij politieke voorkeur en pleitten voor één progressieve partij waarin progressieve katholieken, protestanten en sociaaldemocraten zich samen zouden voegen. Het idee kreeg direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog vorm in de oprichting Nederlandse Volksbeweging (NVB). De katholieken verzetten zich tegen de nieuwe beweging en vreesden voor verlies van het eigen electoraat. De doorbraak mislukte echter. De verkiezingen van mei 1946 laten een terugkeer zien naar de vooroorlogse politieke verhoudingen waarin de katholieke partij, nu de KVP, wederom de grootste werd. Het enige restant van de doorbraakgedachte was de aansluiting van een betrekkelijk klein deel van katholieken en protestanten bij de nieuw opgerichte Partij van de Arbeid.⁴²

Met de mislukte doorbraak en de herstelde politieke verhoudingen leek er weinig reden te zijn voor fundamentele veranderingen binnen de machtspartijen van voor de oorlog. Des te opvallender is het dat de KVP zich in een aantal opzichten wilden afzetten van haar voorganger. Ten eerste wilde de KVP zich progressiever dan de RKSP opstellen, meer vooruitstrevend zijn vanuit beginsel.⁴³ *“Het is ons namelijk langer hoe meer duidelijk geworden dat een Katholieke Staatspartij in een vernieuwden vorm met herrijzen. Anders zijn wij er zeker van dat de Katholieken geheel onder den voet worden geloopen, tot groot nadeel van de kerkelijke en vaderlandsche belangen”*⁴⁴, sprak een aartsbisschop hierover. Ten tweede wilde de KVP ook niet-katholieke leden en kiezers aantrekken.⁴⁵ Laatstgenoemde is echter niet gelukt. Tot de fusie in het CDA vond de partij vrijwel uitsluitend aanhang onder de katholieken.⁴⁶ Voor het onderzoek naar de representatieve claims over religie van de KVP rond haar oprichting is het

---

⁴¹ Bakvis, *Catholic power*, 66; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 129.

⁴² “De doorbraak,” Parlement.com. Geraadpleegd via: https://www.parlement.com/id/vh8lnhrrl0g6/de_doorbraak

⁴³ Johannes Bornewasser, “Naslagwerk over een katholieke partij,” interview, VPRO, 24 december 2000, Geraadpleegd via: https://www.vpro.nl/programmas/ovt/speel~POMS_VPRO_209875~fragment-ovt-24-december-2000-uur-2-22-min-de-kvp-naslagwerk-over-een-katholieke-partij~.html

⁴⁴ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 142.

⁴⁵ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 149-153; “Roomsch-Katholieke Staatspartij,” Katholiek Documentatie Centrum, Geraadpleegd via: https://www.ru.nl/kdc/bladeren/archieven-thema/subpagina-archieven-thema/politiek/archieven_van/archieven_van/roomsch-katholieke/

⁴⁶ Bakvis, *Catholic power*, 3-5.

wel interessant te onderzoeken of het doel van het aantrekken van niet-katholieken naar voren kwam in de claims over religie of dat de met haar zuil verweven partij puur populaire claim hanteert, zoals dat volgens Saward bij massapartijen zou horen. Het volgende deel van dit hoofdstuk geeft antwoord op deze vragen.

1.2. Katholicisme

De verwachte manier van representatie over religie is de populaire claim, omdat ondanks dat de partij stelde ook niet-katholieken te willen aantrekken, politieke representatie tot de jaren zestig samenviel met zuilen, die de belangrijkste vorm van maatschappelijke verscheidenheid vormden. De KVP kon door hun bestaan alleen, veronderstellen dat zij representatief waren voor de katholieke zuil.⁴⁷

Uit de analyse van representatieve claims over religie komt het doel van het verbreden van het electoraat buiten de katholieke zuil in ieder geval niet naar voren. De claims worden in het algemeen gemaakt in het belang van de katholieke, of van de gelovige Nederlander wanneer het gaat om het godsdienstvrijheid. De KVP zag het namelijk als een van de belangrijkste zaken om na de verschrikkelijke oorlog het belang van godsdienst te benadrukken. Dit blijkt ook uit het urgentieprogramma waarin staat dat de overheid de eerbied voor God en godsdienst zal moeten bevorderen om de publieke moraliteit te herstellen. Daarvoor zou de bestaande beperking van de openbare godsdienstuitoefening uit de Grondwet moeten worden verwijderd.⁴⁸ Genoemde standpunten zijn niet geheel populair te noemen omdat deze gaan over een van de (beoogde) functies van de staat, en in feite een top-down claim is.⁴⁹

Alle andere representatieve claims over religie van de KVP in 1946 en 1947 zijn op de populaire manier gemaakt zoals Saward's theorie hypotheetiseert. Het object van de claims zijn de katholieken en/of christenen, zoals blijkt uit de veelgebruikte termen 'christenplicht', 'christelijke overtuiging' en 'christelijk denken'.⁵⁰ Ook het gebruik van 'wij' in claims refereert naar 'wij als katholieken'.⁵¹ Naast deze zaken wordt ook uit de inhoud van de claims duidelijk dat de claims in het belang van de katholieke bevolking, de zuil waarvan de partij onderdeel uitmaakt, worden gemaakt. In het Katholiek Staatkundig Maandschrift, wordt gesproken over

---

⁴⁷ Rudolf Koole, "Interne partijdemocratie," 46.

⁴⁸ DNPP, Urgentieprogramma KVP 1946. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/11080/>

⁴⁹ Saward, *Making representations*, 277.

⁵⁰ Mark van Unen, "Privaateigendom mede in verband met de medezeggenschap in de onderneming," *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 7-8 (1947), 198. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>; Handelingen Tweede Kamer 1946-I 09 juli 1946, Beraadslaging over de door de Regeering op 5 juli afgelegde verklaring, Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/0000074966>

⁵¹ Van Unen, "Privaateigendom," 198; Marcel Smits van Waesberghe, "Humanisme en Politiek," *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no 1-2 (1947): 4. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>

de dubbele bestemming van de mens als “*de veruiterlijking van Gods glorie en zijn eigen perfectie.*”⁵² Ook kwam het geloof in God als onderdeel van de partij sterk naar voren op het eerste KVP-congres, gehouden op 25 en 26 oktober 1947. Romme, minister-president, eindigde zijn betoog met: “*Christus Koning, alles voor U en alles door U*”⁵³ en het congres werd besloten met “*een machtig gezongen aan U o Koning der Eeuwen*”. Met de aanwezigheid van de uitdrukkelijk religieuze claims door de hele partij heen, is het niet gek dat de KVP volgens Bakvis uitsluitend aanhang vond onder katholiek Nederland.

Wat verder opvallend is aan de claims van de KVP over religie is dat de grondslag van de claim expliciet wordt genoemd. De pauselijke Encyclieken, een zendbrief van Paus Pius XI, de eeuwenlange traditie van christelijk denken, de ‘Wijsbegeerte der Wetsidee’ worden allemaal aangehaald als onderbouwing van claims.⁵⁴ Dat de bronnen van claims zo sterk naar voren komen kan worden verklaard door de veelvuldigheid van bronnen waar katholieken uit putten. Zij hebben niet alleen de bijbel als leidraad maar ook de sociale encyclieken.⁵⁵ Ondanks dat het katholiek geloof volgens Bakvis onderscheid maakt in pure en praktische beginselen⁵⁶, zijn het vooral de praktische uitwerkingen van de beginselen waarnaar in claims wordt verwezen.

1.1. De positie van het katholicisme in de naoorlogse Nederlandse samenleving

De positie van katholieken in de Nederlandse samenleving is niet altijd gemakkelijk geweest. Volgens Bakvis is de naarbinnengerichtheid van de katholieke zuil daar een gevolg van. De verwachting is dan ook dat de KVP een populaire manier van representatie aanneemt als het gaat om de positie van het katholicisme.

Dat een deel van de katholieken niet stond te springen om een samenwerking met niet-katholieken en/of niet-christelijken komt duidelijk naar voren in een aantal claims. In een betoog over het bestaan van een katholieke partij stelde een KVP-lid dat het Christendom en het Katholicisme in het bijzonder een radicaal andere kijk hebben op het ‘geheel’, waardoor onderscheid in staatkunde, in de vorm van een politieke partij, van het groot belang is.⁵⁷ “*Speelt nu bij de partijvorming de onderscheiding christelijk en niet-christelijk, katholiek en niet-*

---

⁵² Van Unen, “Privaateigendom,” 198.

⁵³ Katholiek Documentatie Centrum, Inventarisnummerr 266: 1-10, verslag partijcongres 1946.

⁵⁴ Katholiek Staatkundig Maandschrift 1/2 – 15 maart 1947, 4; Van Unen, Mark. “Privaateigendom,” 198; Smits van Waesberghe, “Humanisme en Politiek,” 4; Handelingen Tweede Kamer 9 juli 1946, 64.

⁵⁵ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 66, 81.

⁵⁶ Bakvis, *Catholic power*, 28.

⁵⁷ Bertrand van Bilsen, “Waarom een Katholieke Partij?,” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 1/2 (1947), 18.

katholiek nog een rol? Daarop antwoordt de grote meerderheid van de katholieken terecht bevestigend” was de stelling van de KVP-er van Bilsen. Het feit dat niet-christenen niet kunnen begrijpen dat er een katholieke partij zou moeten bestaan “*volgt uit hun verkeerd begrip over het Christendom*”.⁵⁸ Deze claims bevestigen de volgens Bakvis ‘naarbinnengerichtheid van de katholieke zuil.’

Niet alleen niet-christenen werden negatief afgeschilderd. In samenwerking met andere christelijke partijen was na de oprichting van de KVP geen interesse. Zo’n samenwerking zou niet werken omdat de rol van de Kerk bij katholieken en protestanten te sterk verschilt en omdat “*katholieken in Nederland zooveel van de protestanten christenen verschillen dat praktisch een dergelijke samenwerking in partijverband niet mogelijk is*.”⁵⁹ Daarnaast wordt er gewaarschuwd voor infiltratie van verkeerde ideeën in katholieken. Dit ‘*gevaar is geenszins denkbeeldig, vooral ten aanzien van de minder ontwikkelden*.’⁶⁰ Ook wordt er stilgestaan bij de zorgen onder protestanten over de toeneming van het aantal katholieken. Deze zorgen die zich zelfs uitten in anti-papisme zijn “*even dom als onvruchtbaar en een symptoom van een onzer grootste volksvrijheden: die van het geloof*.”⁶¹

Naast de niet-christelijken en niet-katholieken had de KVP ook een houding aan te nemen tegenover het socialisme. Door de samenwerking met de PvdA heeft de KVP deze standpunten moeten innemen zonder daarmee de samenwerking te schaden. De partij wilde zij aan de katholieke achterban duidelijk maken dat de KVP en de PvdA op sommige punten mijlenver uit elkaar stonden. “*De KVP is geen socialistische partij en er is dus geen sprake van dat het beleid van deze regering een socialistisch beleid zou zijn. Daarin is van socialisme geen spoor te ontdekken!*” sprak KVP Tweede Kamerlid Andriessen hierover.⁶² Dan was er ook nog de communistische stroming, waarvan haar politieke exponent, de CPN, na de oorlog 10 zetels had weten te verkrijgen. Over samenwerking met deze partij was geen discussie mogelijk. De “*samenwerking met communisten op welk levensgebied is derhalve als regel niet geoorloofd*” aldus een prominent partijlid.⁶³ Dat de KVP geen enkel heil zag in een doorbraak, zoals uitvoering beschreven door Bakvis en Bornewasser⁶⁴, blijkt door de benadrukking van de

---

⁵⁸ Ibidem, 15.

⁵⁹ Ibidem, 18.

⁶⁰ Ibidem, 20.

⁶¹ Frans de Nerée tot Babberich, Frans, “Protestant en Katholiek. Afnemend getij,” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 4 (1947), 120-121. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>

⁶² Katholiek Documentatie Centrum, verslag partijcongres 1946.

⁶³ Katholiek Documentatie Centrum, verslag partijcongres 1946.

⁶⁴ Bakvis, *Catholic power*, 66; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 129.

verschillen met de socialistische partij. De enige gewenste doorbraak, was de doorbraak van de katholieke beginselen omdat “*s lands belang het eist.*”⁶⁵

De analyse van bovenstaande claims schetst een beeld van de KVP als voorzichtig zijnde met samenwerking en toelating van andersdenkenden. Zoals beschreven in de historische context stelde de KVP dat zij ook niet-katholieken wilden aantrekken bij de partij. “*Was de Staatspartij een partij uitsluitend opengesteld voor Katholieken, de KVP staat open voor iedere Nederlander die haar doel en program aanvaardt*”⁶⁶ wordt in de eerste editie van het Katholieke Maandschrift benadrukt. De ‘innerlijke redelijkheid’ van de vooruitstrevende katholieke politiek zou ook voor niet-katholieken aanvaardbaar zijn.⁶⁷ Anders dan het stellen van het openstaan voor niet-katholieken, komt dit uit de inhoud van de claims niet naar voren zoals blijkt uit het eerste deel van deze paragraaf. Zeggen dat je openstaat voor niet-katholieken, maar tegelijkertijd geen heil in samenwerking zien en waarschuwen voor infiltratie gaat niet samen. Het doel om niet-katholieken bij de partij aan te trekken is dan ook niet gelukt.⁶⁸ Vlak na de oprichting niet, en tot de fusie van de KVP in het CDA niet.

1.2.De KVP als beginselpartij in de praktijk

In de vorige paragraaf kwam het onderwerp van de vertaling van het katholicisme in de vorm een (staats)partij al naar voren. In deze paragraaf wordt claims besproken die gaan over de overbrugging van de katholieke grondslag in de (politieke) praktijk. Het ligt in de lijn der verwachting dat deze claims gebaseerd zijn op de eeuwenlange leer die het katholicisme kent en als doel hebben het katholieke deel van de Nederlandse bevolking te reprenteren, met claims gemaakt op de populaire manier.

“*De beginselen en de practische maatregelen hangen ten nauwste samen. Het is onmogelijk zich een staatkundige partij te denken, waarvan het program alleen maar practische maatregelen bevat, die niet steunen op beginselen.*”⁶⁹ is te lezen in het Katholiek Staatkundig Maatschrift van 1946. Om als functionerende katholieke partij staat of valt dus bij haar beginselen volgens deze claim. Hoe deze praktische maatregelen op de beste wijze

---

⁶⁵ Katholiek Documentatie Centrum, verslag partijcongres 1946.

⁶⁶ Leo Albering, “Analyse van de verkiezingen van 1946,” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 1/2 (1947): 30. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Maaïke Kamps en Gerrit Voerman, *Christendemocratisch Affiche* (Amsterdam: Boom uitgevers Amsterdam, 2015), 69.

⁶⁹ Van Bilsen, “Waarom een Katholieke Volkspartij?” 12-13.

verwezenlijkt kunnen worden? Door zich met gelijkgezinde personen te verenigen, is daarop het antwoord in hetzelfde betoog.⁷⁰

Het blijft enigszins abstract wanneer beginselen ‘goed’ zijn. De fractievoorzitter van de KVP in 1946, Carl Romme, vindt de uitwerking van het katholicisme in de praktijk in de ‘zedelijke basis’.⁷¹ Deze zedelijke basis zou ten grondslag liggen aan de Nederlandse beschaving en “*onmisbaar voor een goed geordend gemeenschapsleven, en zij verduidelijkt deze nader aldus, dat dit zijn de zedelijke beginselen van het Christendom, dat voor zeer groote groepen van ons volk de bron is, waaruit zij haar geestelijke krachten putten en welks zedelijke normen door vele aanhangers van andere dan Christelijke overtuiging eveneens worden aanvaard.*”⁷² KVP minister president Louis Beel deelde deze stelling en hij wees samenwerking met andere politieke groeperingen af op basis van het missen van de erkenning van de zedelijke normen als richtlijn van het menselijk handelen.⁷³

Dan worden er rond de oprichting van de KVP ook nog claims over de katholieke invulling van humanistische politiek. Het humanisme vond na de verschrikkingen van Tweede Wereldoorlog veel nieuwe (buitenkerkelijke) aanhangers die het humanisme als levensbeschouwing omarmde. Een van claims namens de KVP luidt dat het humanisme alleen gebouwd kon worden “*op het fundament van het Christelijke dogma en van het wijsgerige denken.*”⁷⁴ Opvallend is het verband tussen het humanisme als levensbeschouwing en het katholicisme wel te noemen, gezien de afkeer van bovennatuurlijke moraal ten grondslag van besluitvorming.⁷⁵

Uitgezonderd de claims over het verband tussen het humanisme en het katholicisme zijn de andere claims over het in de praktijk brengen van de katholieke leer gebaseerd op de vaste partijideologie, meer specifiek op praktische katholieke overtuigingen, en in het voordeel van de katholieken gemaakt. De inhoud zoals hierboven reeds toegelicht spreekt ook van de populaire manier van representatie.

---

⁷⁰ Van Bilsen, “Waarom een Katholieke Volkspartij?” 12-13.

⁷¹ Handelingen Tweede Kamer 9 juli 1946, 67.

⁷² Ibidem, 67.

⁷³ Ibidem, 75.

⁷⁴ Smits van Waesberghe, “Humanisme en Politiek,” 3.

⁷⁵ Carla van Baalen, “Humanisten tussen doorbraak en verzuiling,” in *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*, ed. Peter Derx, Ulla Jansz, Corrie Molenberg en Carla van Baalen (Hilversum: Verloren, 1998), 147-163.

1.3. Standpunten over seculariserende ontwikkelingen

Ondervond de katholieke zuil direct na de Tweede Wereldoorlog de dreiging van de secularisering? En met welke manier van representatie reageerden zij hierop? Deze twee vragen worden in deze paragraaf besproken.

Uit de analyse blijkt dat de KVP zich zorgen maakte om een aantal wereldlijke ontwikkelingen, namelijk het fenomeen van de echtscheiding⁷⁶, corruptie, neomalthusianisme, uitspattingen op het gebied van het amusementsleven⁷⁷, de miskening van de Zondagsheiliging, de individualistische opvatting van de Grondwet⁷⁸ en de verzwakking van de burgerlijke moraal.⁷⁹ Het neomalthusianisme werd op het congres van 1947 beschreven als een van de grootste kwalen van onze tijd. En, als men geen oog zou hebben voor de geweldige betekenis van de Kerk, zou de volksgezondheid in gevaar komen en de volkskracht worden ondermijnd, als gevolg van zedenontaarding.⁸⁰ Zoals bij de paragraaf over de in de praktijk brenging van het katholicisme naar voren kwam, steunt de KVP in haar opvattingen veel op de zedelijke normen. Zodra deze zedelijke normen bedreigd worden, en daarmee de katholieken die deze aanhangen, wordt er in claims duidelijk gemaakt dat hier krachtige maatregelen tegen bevorderd dienen te worden. Het object, de katholieken, wordt niet expliciet genoemd maar zij zijn de beoogde doelgroep van de populair gemaakt claims over seculariserende ontwikkelingen.

1.4. Deelconclusie: de populaire claim

Overeenkomstig met de theorie van Saward maakt de KVP in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog gebruik van de populaire manier van representatie. Daar waar een enkele claim gemaakt wordt over het staatsfunctioneren of het humanisme, voldoet het ideaaltipe van de populaire claim niet volledig op de inhoud of grondslag, maar dat is de reden dat Saward ideaaltypes gebruikten die geen perfecte weergave van de werkelijkheid zijn. De constatering is in lijn met de periodisering die Saward verbindt aan de manieren van representatie en horend bij een massapartij, wat de KVP als politieke vertegenwoordiger van de hele katholieke zuil was. De populaire manier van representatie van de KVP bevestigt dat er inderdaad sprake was van herstel van de vooroorlogse politieke verhouding, waarin zuilen de inrichting van het leven van velen nog bepaalden. De doorbaakgedachte heeft in 1946 geen voet aan de grond gekregen.

---

⁷⁶ DNPP, Urgentieprogram KVP 1946.

⁷⁷ DNPP, Urgentieprogram KVP 1946.

⁷⁸ Van Unen, "Privaateigendom," 204.

⁷⁹ Van Haren, C. "Overheid en openbare zeden," *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 12 (1948): 388.

Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10266/>

⁸⁰ Katholiek Documentatie Centrum, verslag partijcongres 1946.

Ondanks dat de coalitie bestond uit de KVP en de PvdA, bleef de KVP de verschillen met de socialisten expliciet benadrukken. Dat de KVP niet-katholieken wilde aantrekken volgens Bornewasser⁸¹ is (1) niet gelukt en (2) ook niet geprobeerd met claims over religie.

---

⁸¹ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 149-153.

Hoofdstuk 2. De representatieve claim van het CDA als ontzuilde partij.

“Of het CDA een eenheid zal kunnen worden hangt af van de intensiteit waarmee men gemeenschappelijk worstelt met de vraag hoe men in de weerbarstige en psalmloze werkelijkheid waarin wij leven op de wijze en met de middelen van de politiek er toe kan bijdragen om het leven van de mensen lichter, vrijer, eerlijker en draaglijker te maken.”⁸²

In het vorige hoofdstuk is de populaire manier van representatie van de KVP op religieuze thema's vastgesteld zoals op basis van de theorie van Saward te verwachten was. Ondanks dat de KVP stelde niet-katholieken te willen aantrekken, vertolkte de partij bijna uitsluitend de standpunten van het katholieke deel van de Nederlandse bevolking. De vraag die in dit hoofdstuk naar voren komt is of deze manier van representatie binnen religieuze thema's voor het CDA, de partij die is voortgekomen uit de KVP, ARP en CHU, hetzelfde is gebleven of een meer statelijke vorm heeft aangenomen. Dit hoofdstuk laat zien dat een gemeenschappelijke basis bij de oprichting van het CDA was gevonden omdat de verschillen tussen de drie partijen al sinds de jaren vijftig aan het vervagen.⁸³ Dit hoofdstuk laat zien dat het CDA op grond van deze beginselen de populaire manier van representatie blijft hanteren, net als haar katholieke voorganger.

2.1. De fusie en de 'nieuwe' grondslag

Wat is de reden geweest voor een fusie van de Katholieke Volkspartij, de Anti Revolutionaire Partij en de Christelijk-Historische Unie? De noodzaak voor een fusie van confessionele partijen drong zich aan als gevolg van secularisatie en ontzuiling die in de jaren zestig op gang kwamen.⁸⁴ In de verzuilde maatschappij die direct na de Tweede Wereldoorlog doorzette zoals het daarvoor het was, was er nog geen ruimte voor of behoefte aan een dergelijke fusie. De drie confessionele partijen, de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) herrezen destijds als machtsfactor.⁸⁵

Zoals besproken in het eerste hoofdstuk kent de KVP als opvolger van de RKSP een lange geschiedenis als politieke partij die vrijwel uitsluitend aanhang vond onder de

---

⁸² H.N. Ridderbos, “In het spanningsveld van geloof en politiek,” *Christen Democratische Verkenningen* (1981): 7.

⁸³ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 225.

⁸⁴ James Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam: Prometheus, 2017), 336-354.

⁸⁵ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 12.

katholieken. Binnen de katholieke zuil was er nauwe samenwerking tussen de katholieke politici, vakbonden, omroepen, persorganen en gezondheidszorg.⁸⁶ De manier van representatie van de KVP is populair omdat het zich beperkte tot de katholieke zuil, claims impliciet kon maken en de inhoud van de claims gebaseerd waren op de katholieke leer.⁸⁷

De ARP was de eerste politieke partij in Nederland in de vorm zoals wij die nu kennen. Net als de KVP was de ARP sterk verweven haar eigen zuil, de protestants christelijke-zuil⁸⁸ De partij had vooral nauwe banden met de Gereformeerde kerk en de CNV.⁸⁹ De manier van representatie van de ARP stoelde op de ‘zedelijke band’ tussen de kiezers en de gekozenen. Abraham Kuyper, oprichter van de ARP en minister president van 1901 en 1905, stelde dat kiezers mochten verwachten welke standpunten de antirevolutionaire Kamerleden zouden innemen en Kamerleden mochten niet handelen in strijd met de verwachtingen op basis waarvan zij waren gekozen. Daarnaast konden alle organisaties die deel uitmaakten van de protestants-christelijke zuil, politieke invloed uitoefenen indien zij wensten. Door een web aan dwarsverbanden waren alle organisaties op de een of andere manier in de ARP vertegenwoordigd.⁹⁰

De CHU, de kleinste van de drie confessionele partijen, was onderdeel van dezelfde plurale protestants christelijke zuil als de ARP maar waar het electoraat van de ARP vooral bestond uit gereformeerde middenstanders, boeren, lagere ambtenaren en arbeiders, bestond het electoraat van de CHU vooral uit de Nederlands Hervormde bevolking, uit alle lagen van de samenleving.⁹¹ De CHU zag anders de verbinding dan tussen kiezer en gekozene anders dan de ARP, als die verbinding er al mocht zijn. De bijbel kon en mocht door ieder Kamerlid individueel geïnterpreteerd worden, was de stelregel van de fractie.⁹² De christelijk historische benadering van het volk als eenheid stond enigszins tegenover de levensbeschouwelijke scheidslijnen die door het kiesstelsel na 1917 tot uitdrukking kwamen.⁹³ De CHU was dus in beginsel geen voorstander van het vertegenwoordigen van zuilen door politieke partijen in het

---

⁸⁶ Jan Thurlings, “De Ontzuiling in Nederland, in het bijzonder van het Nederlands katholicisme,” *Sociologische Gids* 26, no. 6 (1979): 470-472.

⁸⁷ Zie Hoofdstuk 1.

⁸⁸ Hans-Martien ten Napel, *Een eigen weg* (Amsterdam: Historische Boekerij, 1992), 23.

⁸⁹ Cees Vos, “Christelijke vakbeweging en politiek. De CNV-CDA controversie: broedertwist of koude oorlog?” *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 2, no. 1 (1986): 4.

⁹⁰ Krijger, *Politieke volksinvloed*, 97.

⁹¹ Gerrit Voerman, “Een unie, niet een partij: over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie” in *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, ed. Gerrit Voerman (Groningen: DNPP, 2006), 208.

⁹² Krijger, *Politieke volksinvloed*, 95.

⁹³ Krijger, *Politieke volksinvloed*, 97.

staatsleven. Dat verklaart ook waarom een groot deel van de Nederlands Hervormde kiezers op de Partij van de Arbeid stemde.⁹⁴

Ondanks dat de protestanten en de katholieken tot verschillende werelden behoorden, zijn zij niet altijd onafhankelijk van elkaar opgetreden. Verder dan samenwerking om het bijzonder onderwijs financieel gelijk te stellen aan het openbaar onderwijs, ging het echter niet.⁹⁵ Een deel van de aanhang van de ARP identificeerde zich zelfs als ‘anti-Rooms’. Na de Tweede Wereldoorlog koos de KVP voor een samenwerking met de PvdA. Toen een brede basis nodig bleek voor het nationale herstel, werden de ARP en de CHU toegevoegd aan de coalitie. Met deze stap was samenwerking op christendemocratische grondslag tussen de ARP, KVP en CHU voor de eerste keer werkelijkheid geworden.⁹⁶

Vanaf de jaren vijftig hebben er een aantal ontwikkelingen plaatsgevonden die ervoor zorgden dat de drie confessionele partijen steeds meer naar elkaar toe bewogen. Ten eerste maakte de oude voorhoede van de confessionele partijen langzaam plaats voor meer ruimdenkende politieke leiders, zoals Marga Klompé (KVP) en Jelle Zijlstra (ARP). Ook de aantreding van Paus Johannes XXIII in 1958 zorgde voor vernieuwing binnen de katholieke zuil waardoor de deur naar een toekomstige fusie met andere confessionele politieke partijen verder op een kier kwam te staan.⁹⁷ In datzelfde jaar bleek de samenwerking binnen de coalitie tussen de KVP en de PvdA niet langer te werken. De wederopbouw van Nederland was inmiddels in gang gezet en de visies op nieuwe vraagstukken liepen te ver uiteen. Dit was het begin van een periode van bijna tien jaar zonder de sociaaldemocraten als onderdeel van de coalitie. De samenwerking tussen de KVP, ARP en de CHU kreeg zo de kans om nog verder te groeien.

Rond de jaren zestig verloren, onder invloed van ontkerkelijking, de sociale scheidslijnen tussen de katholieke, protestants christelijke, sociale en liberale zuilen steeds meer hun politieke relevantie. De banden tussen organisaties binnen de zuilen verzwakten en er werd steeds meer naar samenwerking gezocht over de grenzen van de zuilen heen. De groeiende samenwerking tussen de KVP, ARP en CHU is een van de belangrijkste voorbeelden van de ontzuiling in Nederland geweest.⁹⁸

---

⁹⁴ Henk van der Kolk, “Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse,” *Politieke veranderingen in Nederland* (1971): 121-138.

⁹⁵ Parlement.com, “Anti-Revolutionaire Partij,” Geraadpleegd via: https://www.parlement.com/id/vh8lnhrogvuw/anti_revolutionaire_partij_arp

⁹⁶ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 13.

⁹⁷ Ibidem, 12.

⁹⁸ Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1990), 12.

De samenwerking tussen de confessionele partijen werd in een bepaald opzicht ook steeds noodzakelijker. Door de ontkerkelijking, secularisering, individualisering en ontzuiling wendde de kiezer zich in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw namelijk massaal af van de confessionele politieke partijen. Vooral de KVP en de CHU ondervingen hiervan de gevolgen.⁹⁹ In 1963 haalden de drie christelijke partijen nog bijna de helft van de stemmen (49%). Dit percentage daalde in nog geen 10 jaar tijd naar 31%, bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972.¹⁰⁰

Het afnemende electoraat en eerdere succesvolle samenwerking leidde tot een eerste officiële bespreking over een mogelijke fusie, in 1967. Dit eerste gesprek was het startpunt van een dertien jaar lang durende onderhandeling, waarin het moeilijk was eens te worden over het karakter van de nieuw te vormen christelijke partij.¹⁰¹ Vanaf 1972 werd er gewerkt aan een basisfilosofie. Volgens deze filosofie vormde het politieke antwoord op de boodschap van het Evangelie het samenbindende element, en niet het Evangelie zelf. Rentmeesterschap, sociale gerechtigheid, menselijke waardigheid en persoonlijke verantwoordelijkheid waren de pijlers waarop de nieuwe partijideologie was gebaseerd. Ideologisch hadden de partijen elkaar nu gevonden, en na een gezamenlijke kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 werd de fusie van de KVP, ARP en CHU op 11 oktober 1980 werkelijkheid.¹⁰²

De basisfilosofie van het CDA die uitging van het politieke antwoord op het Evangelie, was anders dan grondslagen van drie voormalig confessionele partijen die uitgingen van hun interpretatie van het Evangelie zelf. De basisfilosofie van het CDA wordt tot uitdrukking gebracht in het *Program van Uitgangspunten* en bestaat uit een verzameling van ideeën en opvattingen gebaseerd op de bijbel. Omdat deze uitgangspunten politieke beginselen betreffen, zouden ze ook voor niet-gelovigen toegankelijk zijn. Het verschil tussen de grondslag van het CDA en haar voorgangers zit hem dus in het zijn van politieke beginselen in plaats van de verschillende interpretaties van de bijbel.¹⁰³

In theorie was de grondslag voor het CDA na 1980 dus wel vastgesteld, maar het bleef spannend hoe het CDA het electoraat van de KVP, ARP en CHU in de praktijk zou gaan representeren zodat allen zich thuis zouden blijven voelen binnen deze éne partij. Achteraf weten we van het grote succes dat het CDA met de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 wist

---

⁹⁹ Marcel ten Hooven, "Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010," in *De conjunctuur van de macht*, ed. Gerrit Voerman (Amsterdam: Boom Amsterdam, 2011), 59-62.

¹⁰⁰ Van der Kolk, "Het afnemende belang," 122.

¹⁰¹ Van Ark, *25 jaar CDA*, 37-41.

¹⁰² Ibidem, 51.

¹⁰³ Gerard Suijendorp, "Ideologische ontwikkelingen en secularisering in de partijprogramma's van het CDA" (Masterscriptie, Universiteit Utrecht, 2016), 38.

te behalen en het daarmee behouden van het electoraat. De drie zuilenpartijen die in de jaren zeventig klap na klap moesten verwerken, wisten zich als een politieke eenheid te presenteren en van ‘sterven in elkaars armen’ kwam het niet.¹⁰⁴ De verwachting is daarom dat het CDA er in haar beginjaren in slaagde hun manier van representatie op religieuze thema’s op de populaire manier te brengen, zoals dat ook gebeurde bij de massapartijen KVP en ARP.

2.2. *Representatieve claims over het christendom*

Voordat kan worden vastgesteld of claims op basis van de vaste partijideologie van het CDA worden gemaakt, zoals bij de populaire manier van representatie gebruikelijk is, is het van belang deze ideologie nader uiteen te zetten. Ondanks dat het CDA het woord ideologie niet zelf niet hanteert, wordt het de basisfilosofie wel als zodanig behandeld in dit onderzoek het aan de meest gebruikte definitie van het begrip voldoet, namelijk een beschrijving van hoe de wereld eruit zag, eruit zou moeten zien en hoe die wereld te bereiken is.¹⁰⁵ Na vele interne discussies, werden de partijen het eens over het christendom als exclusieve inspiratiebron voor het CDA.¹⁰⁶ Met name de christen-humanisten en evangelisch-radicalen binnen de partijen hadden zich lang tegen deze grondslag verzet. De basisfilosofie die vervolgens door Piet Steenkamp, voorzitter van het federatieve CDA, ontwikkeld was, stelde dat de verhouding tussen geloof en politiek bepaald werd door *“het gegeven dat God iets vroeg aan de gelovige en dat de mens een poging moest doen op die vraag een (feilbaar) antwoord te geven.”*¹⁰⁷ Deze filosofie was niet vernieuwend in de zin dat de drie christelijke partijen allemaal al de opvatting hanteerde dat het christendom wel als inspiratiebron kon dienen maar niet als rechtstreekse bron voor politiek bedoeld was. Als claims van het CDA rond 1980 in dit onderzoek worden gemaakt op basis van de vaste partijideologie worden gemaakt, wordt er gedoeld op bovenstaand omgeschreven basisfilosofie.

Het fusiecongres van 11 oktober 1980 was hét moment om richting te geven aan de manier van representatie van het CDA op religieuze thema’s door bekende en minder bekende sprekers. De visie van CDA-fractievoorzitter en later minister-president Ruud Lubbers, kwam duidelijk naar voren in zijn redevoeringen. Lubbers riep een ieder op zich te beseffen dat wij, mensen, slechts tijdelijk op aarde zijn, dat wij onderweg zijn naar God en elkaar moeten

---

¹⁰⁴ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 7; Marcel ten Hooven, “Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010,” in *De conjunctuur van de macht*, ed. Gerrit Voerman (Amsterdam: Boom Amsterdam, 2011), 59-62.

¹⁰⁵ Suijendorp, “Ideologische ontwikkelingen,” 83.

¹⁰⁶ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 240.

¹⁰⁷ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 238.

bemoedigen met dat idee.¹⁰⁸ Het idee van het tijdelijk bewonen van een aarde gegeven door God komt vaker terug wanneer *claimants* het over religie hebben. De aarde is aan de mens gegeven en zij dienen daar goede rentmeesters voor te zijn, is het overheersende idee.¹⁰⁹ Daarnaast benadrukken *claimants* van het CDA dat de samenleving niet meer gebaat is bij traditionele leren als antwoord op de essentiële levensvragen. Verschillende evangelische interpretaties en respect voor culturele pluriformiteit worden steeds belangrijker in een ontzuilde samenleving.¹¹⁰ De claims over religie zijn in 1980/1981 gebaseerd op de toen recent vastgestelde basisideologie van het CDA. Vooral ‘rentmeesterschap’, een van de vier begrippen waar de ideologie op is gebaseerd, komt impliciet en expliciet terug in de onderbouwing van de claims over religie. Daarnaast wordt uit de claims duidelijk dat wanneer men het heeft over ‘wij’, daarmee het beoogde electoraat wordt benoemd dat bestaat uit het electoraat van de in 1980 opgeheven confessionele partijen.

Dat Ruud Lubbers op een fusiecongres constateerde dat het CDA als brede volkspartij aan de slag moet gaan - “*Als volkspartij aan de slag, dat is wat wij moeten doen. Als volkspartij. Dat is niet altijd eenvoudig*”¹¹¹ – rijmt niet met de populaire manier van representatie, maar is aan de hand van de voortschrijdende secularisering wel te verklaren. Secularisering en ontkerkelijking waren immers de oorzaak van de fusie van de ARP, CHU en KVP geweest.

2.3. De positie van protestantisme en katholicisme tegenover elkaar/niet-gelovigen

Het feit dat de katholieken, gereformeerde protestanten en hervormde protestanten in één partij geacht werden samen te werken, vroeg na de fusie om een visie op hoe dit in de praktijk de werk zou moeten gaan. Er was nu een gemeenschappelijke ideologische basis, maar hoe zouden de cultuur- en traditieverschillen kunnen worden overbrugd?¹¹² Het (interne) dialoog wordt als antwoord gegeven op meningsverschillen tussen de drie hoofdstromingen¹¹³ en “*de fase van het politieke optuigen van de partij moeten niet worden gekenmerkt door het elkaar politiek aftuigen, maar door het elkaar politiek overtuigen.*”¹¹⁴ Zo stelde Piet Steenkamp, de grondlegger van de basisfilosofie van het CDA, dat “*ruimte voor elkaar krachten geeft maar*

¹⁰⁸ Ruud Lubbers. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober 1980, 4.

¹⁰⁹ Hans de Boer, Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober 1980, 3; Luck van Leeuwen, Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober 1980, 2.

¹¹⁰ Kees Rijnvos, “Arbeid en sociaal-economische orde,” *Christen Democratische Verkenningen*, no. 12 (1981): 607-616. <https://dnpprepo.ub.rug.nl/3466/>; DNPP, Verkiezingsprogramma CDA 1981. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/223/>

¹¹¹ Lubbers, Transcript 11 oktober 1980, 8.

¹¹² Van Leeuwen, Transcript 11 oktober 1980, 1.

¹¹³ Piet Bukman, Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober 1980, 3; Piet van Zeil, Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober, 1980, 2.

¹¹⁴ Bukman, Transcript 21 februari 1981, 3.

gebrek aan ruimte krachteloos.”¹¹⁵ Claims over de verschillende geloofsstromingen benadrukten niet alleen het verschil in achtergrond maar ook het besef van de overeenkomsten. Als de leden van het CDA zouden realiseren dat ieder een instrument is van God, dan zal het CDA zich kunnen presenteren als stabiele, confessionele partij. Iets wat op dat moment nog onduidelijk was.¹¹⁶ De claims die betrekking hebben over de verschillende geloofsstromen zijn in deze fase van het CDA praktisch van aard en niet uitsluitend gebaseerd op de vaste partijideologie. Het program van uitgangspunten spreekt ook niet over verschillende stromingen en dit is te verklaren omdat het doel van dit program juist het vormen van een eenheid was.

2.4. De vertaling van het gedachtegoed naar de praktijk

Uitingen gepresenteerd als claims over het christendemocratische gedachtegoed zelf, waren na de fusie geen verleden tijd. Claims over de ideologie werden vanuit alle stromingen en posities gemaakt. Dat er nog het een en ander te zeggen viel over een recent doordacht gedachtegoed, weliswaar gebaseerd op eeuwenoude leren, als basis van een nieuwe politieke partij is niet vreemd. Waarop de claims gebaseerd zijn en wie baat hebben bij de claims is door de ingezette secularisering en individualisering minder vanzelfsprekend en komt in de volgende analyse aan bod.

Claimants zijn het eens over de intentie van het door het CDA moeten toetsen van de politiek aan het Evangelie.¹¹⁷ Ditzelfde Evangelie roept de mens op, op te komen voor de zwakken en rechtelozen. *Claimants* van de representatieve claim van het CDA lijken deze taak voor christendemocraten extra te willen benadrukken.¹¹⁸ Het CDA moet zelf de pijn voelen als mensen in nood verkeren, stelde Piet Steenkamp op het fusiecongres van 1980.¹¹⁹ De oproep tot het zijn van een bondgenoot van de zwakkeren in de samenleving, is duidelijk gebaseerd op solidariteit, een van de pijlers die in het Program van Uitgangspunten staat beschreven. Deze claims kunnen worden gekenmerkt als populaire claims.

---

¹¹⁵ Steenkamp, Transcript 11 oktober februari 1980, 5.

¹¹⁶ Van Leeuwen, Transcript 11 oktober 1980, 1-2.

¹¹⁷ Bukman, Transcript februari 1981; De Boer, Transcript 11 oktober 1980; DNPP. Verkiezingsprogramma CDA 1981; Handelingen Tweede Kamer 1946-I 10 juli 1946, Beraadslaging over de door de Regeering op 5 juli afgelegde verklaring. Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/0000074967>; Piet Steenkamp, Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 21 februari 1981.

¹¹⁸ Steenkamp, Transcript 11 oktober 1980; Dries van Agt, Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober 1980; Dries van Agt, Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 21 februari 1981; Van Zeil, Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober, 1980; DNPP. Verkiezingsprogramma CDA 1981.

¹¹⁹ Steenkamp, Transcript 21 februari 1981, 4.

Het verkiezingsprogramma trekt de beginselen voor het CDA breder dan voor de partij alleen en stelt dat de overheid normerend moet optreden vanuit gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap.¹²⁰ Net als de claims over het zich niet moeten willen positioneren in links-rechts schema's of het niet moeten willen hebben van principiële bondgenoten bij coalitievorming, zijn dit claims die niet alleen kenmerken van de populaire manier van representatie bevatten, maar ook kenmerken van de statelijke manier van representatie omdat de claims in deze gevallen meer een instrument zijn voor het presenteren van de staat aan de samenleving in plaats van andersom.

Dat het CDA in haar claims over de christendemocratie niet alleen puur populaire claims gebruikte is te verklaren door het korte bestaan van de gezamenlijke basis maar zeker ook door de maatschappij die meer en meer ontzuild en gesecculariseerd raakte. Het gevolg hiervan is ook te zien aan de claims, die minder pure geloofselementen bevatten maar in plaats daarvan vooral het 'nieuwe' gedachtegoed laten doorschijnen.

2.5. Omgang met de voortzettende secularisering

Volgens onder andere historicus Voerman heeft het CDA haar oprichting 'te danken' aan secularisering.¹²¹ Hoe keek de partij naar deze ontwikkeling, die de toekomst van het CDA zo onzeker maakte? Representatieve claims over ontwikkelingen die horen bij een secularisering, zoals individualisering en emancipatie, worden in deze paragraaf onderzocht.

Emancipatie raakt aan het thema religie omdat het een visie is op de opdracht voor de mens. Emancipatie komt in het beginselprogramma voor in het hoofdstuk 'Gerechtigheid' waarin staat dat alle mensen recht hebben op een gelijkwaardige ontplooiing, zonder dat deze ontplooiing ontspoort in een ontkenning van de onderlinge afhankelijkheid van mensen.¹²² De claims van het CDA met betrekking tot emancipatie wijken niet af van het standpunt in het beginselprogramma, en wijzen het electoraat op het belang van emancipatie.¹²³ De waarschuwing die de claims bevatten en die impliciet ook in het beginselprogramma naar voren komt, is dat de saamhorigheid niet verloren mag gaan ten koste van emancipatie waaraan individualisering ten grondslag ligt.¹²⁴

---

¹²⁰ DNPP. Verkiezingsprogramma CDA 1981, 11.

¹²¹ Gerrit Voerman, "Inleiding," in *De conjunctuur van de macht*, ed. Gerrit Voerman (Amsterdam: Boom Amsterdam, 2011), 16.

¹²² DNPP. Program van uitgangspunten CDA 1980, 18. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9871/>

¹²³ Steenkamp, Transcript 11 oktober februari 1980; Berthe Groensmit-van der Kallen, "De huidige emancipatiegolf en het feminisme," *Christen Democratische Verkenningen*, no. 3 (1981); Lubbers, Transcript 11 oktober 1980; Handelingen Tweede Kamer 17 november 1981, debat regeringsverklaring, 358.

¹²⁴ Groensmit-van der Kallen, "De huidige emancipatiegolf," 178.

Naast waarschuwingen over de neveneffecten van emancipatie, wil het CDA ook waken voor het doorgeslagen individualisme. Het beginselprogramma van het CDA stelt dat er sociale nood ontstaat wanneer de mens vlucht in individualisme. Uit het burgerschapsideaal van het CDA blijkt tevens dat individualisme een stroming is die haaks staat op gespreide verantwoordelijkheid en solidariteit en dus een ongewenste ontwikkeling is. Piet Steenkamp bevestigde de visie van het CDA op de individualisering met de volgende woorden: *“Het door de wereld heengaande golf van jezelf zijn, het ik-tijdperk, is volstrekt strijdig met onze traditie. Het staat lijnrecht tegenover het willen leven in overeenstemming met Gods wil.”*¹²⁵ Het CDA stelt via het verkiezingsprogramma nog eens vast dat niemand, geen overheid en geen burger, gebaat is bij het ‘hier-en-nu-levensgevoel’ en het groepsegoïsme.¹²⁶ De claims met betrekking tot emancipatie en individualisme zijn populaire claims gericht op het eigen electoraat. Met het standaardbeeld van de progressievere sociaaldemocraten en op eigen geluk gerichte liberalen, heeft het CDA in ieder geval niet geprobeerd kiezers buiten haar electoraat voor zich de winnen op deze thema’s. De populaire claim is te verklaren omdat de KVP, CHU en ARP op deze thema’s al langere tijd hetzelfde standpunt vertolkten.¹²⁷

2.6. Deelconclusie: christelijk geïnspireerde claims

De populaire representatieve claim binnen religieuze thema’s was de gangbare manier van het maken van claims van het CDA vlak na haar oprichting. De populaire manier van representatie die typerend is voor een massapartij en gebruikelijk was binnen de KVP en ARP werd dus doorgezet. Deze conclusie is geen verrassing gezien het langdurige en moeizame eenwordingsproces dat in 1980 niet ineens voorbij was.¹²⁸ Aan de andere kant, is het opvallend dat de voor het CDA nadelige ontwikkeling van secularisering, niet veel invloed heeft gehad op de manier van representatie. De claims bevatten weliswaar minder geloofselementen dan de claims van de KVP in haar beginjaren, maar dat het CDA in 1980 nog een confessionele partij was, ook al zei ze open te staan voor niet-confessionelen, komt duidelijk naar voren.

Een uitzondering op de populaire manier van representatie zijn de claims over het christendemocratische gedachtegoed zelf. De verklaring hiervoor is dat het gedachtegoed, waarin aanhangers van drie verschillende christelijke hoofdstromingen zich moesten herkennen, nog maar net vast was gelegd.¹²⁹ Mede daarom kan worden verklaard dat er

---

¹²⁵ Steenkamp, Transcript 11 oktober 1980.

¹²⁶ DNPP. Verkiezingsprogramma CDA 1981, 16.

¹²⁷ DNPP. Verkiezingsprogramma CDA 1981, 16, 35.

¹²⁸ Van Ark, *25 jaar CDA*, 51.

¹²⁹ Steenkamp, Transcript 11 oktober 1980, 1-3.

expliciete claims gemaakt over het gedachtegoed zelf en over hoe het gedachtegoed gebruikt kan worden door de overheid. Het *object* van de claims wordt ook breder getrokken dan alleen de confessionele kiezer door een aantal *claimants*, wat een ander kenmerk is voor de statelijke claim. Waar sommige *claimants* het CDA wilde presenteren als een brede volkspartij, vonden anderen *claimants* het minder belangrijk om groepen buiten het electoraat van de KVP, ARP en CHU aan te trekken.

Hoofdstuk 3. De representatieve claim van het CDA in de nieuwe eeuw

*“Wat is nu de taak voor de bestaande politieke partijen, in casu voor het CDA? Beter en slimmer inspelen op gedachten in de onderstroom, maar wel passend bij het gedachtegoed en de historie van de partij. Politieke partijen moeten veel breder worden.”*¹³⁰

Tussen 1980 en 2002 is er veel gebeurd binnen het CDA en in het politieke landschap van Nederland. De jaren tussen 1994 tot 2002, de jaren na Lubbers-I, II en III, kunnen zonder twijfel als een dieptepunt voor het CDA worden geschetst. Voor het eerst sinds 1918 werd het CDA een oppositiepartij nadat zij tot twee maal een electorale klap te verwerken kreeg. In deze oppositiejaren heeft het CDA zich proberen te hervinden. Dat leek na het succes van 2002 te zijn gelukt. Na acht jaar oppositie wist het CDA onder leiding van Jan-Peter Balkenende weer op te klimmen van 29 naar 43 zetels.

Wat was het effect van de heroriëntering van het CDA op de claims over de thema's die raken aan religie? En wat is de invloed van de seculariseerde samenleving op deze claims geweest? Dit hoofdstuk laat zien dat de christendemocratische filosofie in claims minder vaak en expliciet in claims naar voren komen, en dus een meer statelijke vorm hebben aangenomen.

3.1. Van machtspartij, naar oppositiepartij, naar nieuwe hoop.

Het CDA werd de grootste partij met de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Het resultaat van 1977, toen de KVP, ARP en CHU voor het eerst met een gezamenlijke lijst kwamen, werd met 48 zetels bijna geëvenaard.¹³¹ Na een interne strijd werd Ruud Lubbers gevraagd kandidaat-premier te zijn voor de nieuwe coalitie.¹³² Het aantreden van kabinet-Lubbers markeerde de start van een partij met nieuwe CDA-ers, die bewust kozen voor het CDA in de spannende constructie waarin zij zich toen bevond. De sfeer van de ideologische geladenheid bleef ook bestaan onder deze nieuwe groep CDA-ers.¹³³ Een belangrijk moment voor het CDA was dan ook de afschaffing van het fusieprotocol in 1984 waardoor getalsverhoudingen tussen ex-KVP-

---

¹³⁰ Van den Heuvel, F., “Mix van politieke partij, Greenpeace en ANWB,” *Christen Democratische Verkenningen*, no. 4 (2002): 42. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10037/>

¹³¹ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 144.

¹³² Ruud Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 149-153.

¹³³ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 167-168.

ers, ARP-ers en CHU-ers op de kieslijsten verdwenen en de kerkelijke scheidslijnen werden overstegen.¹³⁴

De start van Lubbers I op 4 november 1982 was het begin van een periode waarin het CDA tot een organisatorische eenheid werd gesmeed en de nieuwe partij zich een stevige positie in het centrum van de macht verwierf.¹³⁵ Dat ging echter niet vanzelf. De kabinetten Lubbers hadden te maken met een financieel-economische crisis en werkloosheid waardoor hervormingen van de verzorgingsstaat nodig waren. Daarnaast bleef de deconfessionalisering een bron van onzekerheid voor het CDA.¹³⁶

Op de deconfessionalisering van de samenleving leek Lubbers volgens partijgenoten in te spelen door het christelijk gehalte van de partij op de achtergrond te laten verdwijnen.¹³⁷ “*Het verwaterd te veel. We horen te weinig de bijbel, je gebruikt te alledaagse teksten en je vergeet de ouderen*” sprak een partijprominent tegen Lubbers.¹³⁸ Ook ontstond er onder Lubbers-I ergernis over de afstandelijke manier van leidinggeven en representatie van Lubbers.¹³⁹ Ook de zakelijke consensusstijl in de politiek deed zijn intrede, die uiteindelijk zou leiden tot de verzwakte band van het CDA met de civil society. Ondank de kritiek wist Lubbers veel kiezers aan te trekken, óók de niet-confessionele kiezers.¹⁴⁰ De resultaten van het ingrijpende bezuinigingsbeleid werden langzamerhand zichtbaar waardoor de waardering voor Lubbers steeg. Het grote succes van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 was mede te danken aan de populariteit van Ruud Lubbers. Het CDA wist 54 zetels te behalen mede doordat het een groot deel van de confessionele kiezer te weten mobiliseren.¹⁴¹

Diezelfde confessionele kiezer heeft het CDA in 1994 niet meer weten te bereiken. De mobilisatie van confessionele kiezers was bij de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar nog nooit zo laag geweest, totdat dit record in 1998 werd ingehaald. Het CDA verloor 20 zetels. Het grootste zetelverlies in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De klap van het CDA kan bijna volledig worden toegeschreven aan de (confessionele) thuisblijvers. Voelden zij zich niet meer gerepresenteerd door het CDA?¹⁴²

---

¹³⁴ Rudolf Koole, “Recruterij van leiderschap binnen politieke partijen,” *Beleid en Maatschappij* 11, no. 7-8 (1984): 215-216.

¹³⁵ Marcel ten Hooven, “Een machtsparij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010,” in *De conjunctuur van de macht*, ed. Gerrit Voerman (Amsterdam: Boom Amsterdam, 2011), 64.

¹³⁶ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 184.

¹³⁷ Van Ark, *25 jaar CDA*, 73.

¹³⁸ Van Ark, *25 jaar CDA*, 64.

¹³⁹ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 183-184.

¹⁴⁰ Suijendorp, “Ideologische ontwikkelingen,” 42.

¹⁴¹ Kamps, *Christendemocratisch Affiche*, 132.

¹⁴² Rapport commissie-frissen. “Verder na de klap.” (2010). Geraadpleegd via <https://dnpprepo.ub.rug.nl/13051/>

Vanaf 1994 kreeg het CDA de rol van grootste oppositiepartij en dit viel de partij erg lastig.¹⁴³ Hoe kon het CDA in deze rol de afgehaakte kiezer terugwinnen? Dat kon volgens Kroeger alleen als het CDA voor de voorheen zo trouwe confessionele kiezers weer herkenbaar zou worden.¹⁴⁴ Het CDA heeft gepoogd zich te herbronnen met als ideologisch kompas het nieuwe vastgestelde Program van Uitgangspunten.¹⁴⁵ Het doel om kiezers terug te winnen is echter niet behaald met vier jaar oppositie: de thuisblijvers van 1994 waren niet teruggekomen in 1998 en het CDA verloor zelfs nog meer kiezers. De niet-confessionele kiezers van het CDA hadden het waarden-en-normenpleidooi niet aansprekend genoeg gevonden.¹⁴⁶

Was het CDA na 1994 nu dan wel aan het ‘sterven in elkaars armen?’ Duidelijk was in ieder geval dat de electorale machtsbasis van het CDA niet langer vanzelfsprekend was en het CDA zou moeten vechten voor haar kiezers.¹⁴⁷ Maar van ‘sterven’ kwam het niet. Het CDA wist van 29 zetels in 1998 weer op te klimmen naar 43 zetels in 2002, onder leiding van fractievoorzitter Jan Peter Balkenende. Voor deze aanzienlijke stijging in het aantal zetels voor het CDA in het roerigste jaar uit de Nederlandse politieke geschiedenis,¹⁴⁸ zijn meerdere mogelijke verklaringen aan te wijzen.

In eerste instantie ging het Paars redelijk gemakkelijk af. Modernisering en economische groei voltrokken zich en een opvolging van Paars I door Paars II werd als logische gang van zaken geacht. In het begin van de nieuwe eeuw ontstond er echter klad in de paarse samenwerking. De PvdA, VVD en D66 raakten op elkaar uitgekeken. Voor de keizers was er weinig bij de halen bij Paars. Toch leek dit geen reden om geen Paars III te verwachten na de Tweede Kamerverkiezingen van 2002¹⁴⁹, ook gelet op de weinige alternatieven die er leken te zijn.

Het sentiment sloeg om na de aanslagen van 9/11: sociale zekerheid maakte plaats van een economische recessie en veel onzekerheid in de samenleving¹⁵⁰: de politiek verharde en ongewone spanningen kwamen bovendrijven.¹⁵¹ Ook de focus van de kiezers sloeg om naar de

---

¹⁴³ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 99-102; Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 336.

¹⁴⁴ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 339.

¹⁴⁵ Rapport, *Verder na de klap*, 15; Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 273.

¹⁴⁶ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 340; Kamps, *Christendemocratisch Affiche*, 142.

¹⁴⁷ Raymond Gradus, George Harinck, Karin Hoentjen, Alexander van Kessel en Hans-Martien ten Napel. *Canon van de Christendemocratie* (Den Haag: WI, 2012), 77; Joop van Holsteyn en Galen Irwin, “*Slechts de wereld van gisteren*,” in *De conjunctuur van de macht*, ed. Gerrit Voerman (Amsterdam: Boom Amsterdam, 2011), 177.

¹⁴⁸ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 11.

¹⁴⁹ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 117.

¹⁵⁰ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 110.

¹⁵¹ Ernst-Hirsch Ballin, “Participatiesamenleving en overheidsbeleid,” *Jaarverslag 2013 Stichting Instituut GAK* (2013), 7.

sectoren die in tijden van Paars veel aandacht hadden gevraagd maar niet hadden gekregen, zoals de zorg, veiligheid en onderwijs.¹⁵²

De onzekerheid in de samenleving en het in stroomversnelling geraakte debat over de islam in de samenleving, bood kansen voor nieuwkomers in de politieke arena.¹⁵³ Pim Fortuyn, vanaf eind 2001 lijsttrekker van de partij Leefbaar Nederland, wakkerde bij veel kiezer het geval aan dat er over hun hoofd heen werd geregeerd. Het neoliberale beleid dat tijdens de kabinetten-Lubbers was ingezet, was ondanks dat het CDA niet deelnam aan de kabinetten-Kok, voortgezet en leidde ertoe dat een deel van de bevolking zich niet gehoord voelde. Dit gevoel werd versterkt door de toestroom van niet-westerse migranten en toenemende criminaliteit. Deze ontwikkelingen en de terroristische aanslagen van 11 september 2001. Met Fortuyn als lijsttrekker schoot Leefbaar Nederland omhoog in de opiniepeilingen. Ongeveer drie maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen werd Fortuyn afgeserveerd als lijsttrekker door zijn gepeperde uitspraken over de islam, multiculturele samenleving en discriminatie. Fortuyn richtte per ommegaande een nieuwe partij op, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), die in de peilingen vlak voor de verkiezingen goed was voor meer dan twintig zetels. De peilingen stegen nog verder na de publicatie van Fortuyns boek ‘de puinhopen van acht jaar Paars.’ De moord op Pim Fortuyn door een dierenrechtenactivist, op 6 mei 2002, ging dan ook als een schok door Nederland. De splinternieuwe LPF kwam ondanks de moord met 26 zetels in de Tweede Kamer en was daarmee de grootste partij van Nederland op het CDA na.¹⁵⁴

Voor Paars was de verkiezingsuitslag van 2002 een ware slachting. De VVD daalde van 38 naar 24 zetels, D66 van 14 naar 7 en de voormalig grootste partij, de PvdA, verloor 22 van haar 45 zetels. Het CDA wist te profiteren van de situatie. Kiezers die waren uitgekeken op paars, thema's als religie, zingeving en normen en waarden in de paarse jaren hadden gemist, keerden (terug) naar de traditionele machtspartij. Het CDA werd met 43 zetels de grootste Kamerfractie. De ‘ongepromitteerdheid’ dat het CDA in haar oppositiejaren had weten te verwerven was hier een van de oorzaken van. Net als het nieuwe gezicht van Jan-Peter Balkenende.¹⁵⁵

---

¹⁵² Paul Schnabel, “Paars en later, Vijfhonderd dagen van verandering en verwarring,” *Haagse tijdenstrijdigheden. Een jaar verder*. ed. H.J. School. (Amsterdam: 2003): 60.

¹⁵³ Schnabel, “Paars en later,” 57-59.

¹⁵⁴ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 133; Kennedy, *Een beknopte geschiedenis*, 374-382.

¹⁵⁵ Schnabel, “Paars en later,” 64-65.

3.2. *Representatieve claims over religie*

Nog voordat het CDA zich noodgedwongen moest richten op haar herbronning, had de partij in 1993 een nieuw opgestelde Program van Uitgangspunten gepubliceerd. Dit program hanteerde dezelfde pijlers als het vorige Program van Uitgangspunten, namelijk gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit, rentmeesterschap en gerechtigheid.¹⁵⁶ Deze pijlers dienen daarom in de volgende analyse weer als ideologische grondslag, waarop claims, indien populair, worden gemaakt.

Ondanks dat het CDA de ruimte kreeg van paars zich te profileren op thema's als religie, werd dit thema weinig aangesneden rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2002. In het verkiezingsprogramma 'Betrokken samenleving, betrouwbare overheid' komen de woorden 'God', 'bijbel' of 'kerk' zelfs niet één keer voor.¹⁵⁷ Niet alleen het verkiezingsprogramma spreekt zich weinig uit over dit thema. Ook Tweede Kamerleden van andere partijen valt op dat de christelijke inspiratie voor het christendemocratisch gedachtegoed niet of nauwelijks wordt benoemd. Zo vroeg de heer Veling van de ChristenUnie zich in het debat over de regeringsverklaring in 2002 af, waar de christelijke visie in het betoog van toenmalig CDA-fractievoorzitter Maxime Verhagen toch was gebleven. Hij stelde de toon en de taal te herkennen, maar de herkomst van de ideeën van het CDA bleef naar zijn mening te veel op de achtergrond. Heeft het CDA in haar herbezinningsjaren besloten haar christelijke profiel af te zwakken om zo aantrekkelijker te worden voor de niet-godsdienstige kiezer? Met als risico dat de partij haar religieuze aanhang (nog meer) zou verliezen?¹⁵⁸ Het lijkt er inderdaad op dat het CDA binnen religieuze thema's heeft getracht weer herkenbaar te worden voor de voorheen trouwe confessionele kiezer, zoals de opdracht van Kroeger voor de partij was.¹⁵⁹ Het afgezwakte christelijke profiel waar sommigen onder Lubbers al op wezen wordt in rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 duidelijk zichtbaar.

CDA-leden waarschuwden in ieder geval al voor het ontbreken van verwijzingen naar God. Deze verwijzingen waren weliswaar niet meer vanzelfsprekend in een gesecculariseerde cultuur, maar wel nodig om de mens scherp te houden voor ontwikkelingen als nationalisme, xenofobie en eigenbelang, volgens de CDA'er Anton Houtepen.¹⁶⁰

---

¹⁵⁶ DNPP. Program van Uitgangspunten CDA 1993. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9872/>

¹⁵⁷ DNPP. Verkiezingsprogramma CDA 2002. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/424>

¹⁵⁸ Gerrit Voerman, "Inleiding," in *De conjunctuur van de macht*, ed. Gerrit Voerman (Amsterdam: Boom Amsterdam, 2011): 16.

¹⁵⁹ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 339.

¹⁶⁰ Houtepen, Anton. "Bezinning." *Christen Democratische Verkenningen*, no. 2 (2002): 36.

De claims die het onder vele leden gemiste religieuze thema wel raken, worden niet alleen in het belang van religieuzen gemaakt. Anders gezegd, het object van de claims is de Nederlander in het algemeen. Claims gaan over ‘bron-ervaring’ en zingeving als tegenhangers van de instrumentele rationaliteit maar niet over het belang van katholicisme of protestantisme specifiek en representeren deze groepen daar dus ook niet expliciet mee. De pijlers van de CDA-ideologie worden nog wel als basis gebruikt voor claims, maar hebben niet als doel het gelovige deel van de bevolking te representeren. Voorbeelden van dit soort claims zijn: “Een respectvolle omgang met de medeburger kan heel goed gebaseerd worden op de veel oudere waarden van naastenliefde, gerechtigheid, zorg voor de Schepping en gespreide verantwoordelijkheid”¹⁶¹ en “Elke redenering begint bij de vraag: hoe zou de Schepper het bedoeld kunnen hebben?”¹⁶². Bovenstaande claims zijn door het gebruik van de woorden ‘Schepping’ en ‘Schepper’ geen claims die partijen als de VVD of D66 zouden maken, maar het zijn wel claims die tot doel hebben de gehele bevolking aan te spreken. Dit is een belangrijke indicatie waaraan te zien is dat de manier van representatie binnen de claims over religie is ten opzichte van 1980/1981 veranderd in de richting van een meer statelijke manier. Het CDA legt duidelijk minder nadruk op de confessionele clientèle, ten gunste van het aantrekken van kiezers uit de hele bevolking en is een reductie van de ideologische basis van de partij ondergaan.¹⁶³ Deze ontwikkeling van het CDA, die grotendeels kan worden toegeschreven aan secularisering, is hand-in-hand gegaan met de veranderde stijl van besturen die ertoe leidde dat de CDA haar ideologische lading van claims meer en meer afschudde, zoals Kroeze en Koelen eerder stelden.¹⁶⁴

Passend bij deze analyse is dat Jan-Peter Balkenende, zelf protestants en hoogleraar christelijk-sociaal denken¹⁶⁵, alleen lijkt te spreken over religie in de context van multiculturalisme en daarmee juist niet doelend op het christendom, maar op de islam. Identiteit en multiculturalisme waren in 2002 de onderwerpen van debat, aangewakkerd door de terroristische aanslagen en Pim Fortuyn. De normen en waarden waar het CDA tijdens haar verkiezingscampagne op focuste, zouden te veel burgers ontberen, met name immigranten.¹⁶⁶ Dit is een verklaring voor de context waarin Balkenende over religie spreekt. De verklaring

---

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² Thijs Jansen, “CDV in gesprek met Hillen en Wijffels,” *Christen Democratische Verkenningen*, no 5 (2002): 8-9.

¹⁶³ André Krouwel, “Het CDA als *catch-all* partij?” in *Geloven in macht: de christen-democratie in Nederland*, ed. Kees van Kersbergen, Anthonie Lucardie, Hans-Martien Ten Napel (Amsterdam: Het Spinhuis, 1993), 63.

¹⁶⁴ Ronald Kroeze en Sjoerd Koelen, “Waarom historici oog voor management moeten hebben,” *BMGN - Low Countries Historical Review* 127, no. 2 (2012): 97-112.

¹⁶⁵ DNPP. *Partijleiders: Jan-Peter Balkenende*. Geraadpleegd via: <https://cda-digitaal.dnpp.nl/partijleiders/jan-peter-balkenende>

¹⁶⁶ Welten, “Balkenende maakt het zichzelf te makkelijk.”

voor het niet langer representeren van de traditionele achterban is zoals eerder benoemd de strategie van het CDA nieuwe kiezers aan te trekken en de veranderde tijdsgeest van een gesecculariseerde samenleving waarin expliciete claims over religie minder aanspreken tot de gemiddelde Nederlander.

3.3 Positie christendom ten opzicht van liberalisme en sociaaldemocratie

Waar er rond de fusie nog veel onduidelijkheid was over hoe de drie geloofsstromingen met hun verschillende achtergronden zich in de praktijk op basis van eenzelfde partijideologie moesten profileren, was deze onduidelijkheid in 2002 allang verdwenen. De enkele keer waarin de verschillen tussen stromingen nog worden genoemd is de keer waarin wordt benadrukt dat het voor het samenstellen van lijsten niets uit zou moeten maken welke (geloofs)achtergrond iemand heeft, als men maar een goed christendemocraat is.

De eenheid binnen het CDA lijkt dus te zijn geconsolideerd in 2002. Nu kon er vanuit deze eenheid naar andere overtuigingen worden gekeken. Vanuit de partij wordt dan ook gepleit voor het zijn van het christendom als conservatieve tegenhanger tegen zwevende waarden, disrespect en egocentrisme.¹⁶⁷ Het CDA als christelijke partij moest weer anti-progressieve houding durven aan te nemen. *“Nederland is in razend korte tijd van één van de meest conformistische landen tot het meest progressieve land van de wereld geworden. Die snelle ontwikkeling is mogelijk geweest doordat een betekenisvolle tegenhanger heeft ontbroken. Dat had de christen-democratie moeten zijn”*¹⁶⁸ is een verwijt naar de partij en een claim over de te in te slane weg. Naast dat het CDA te veel op de progressieve stroming is meegevoerd, is het ook te veel opgegaan in zijn verzoenende rol tussen het liberalisme en socialisme. Voor de *claimants* van de partij is de acht jaar oppositie daarom een zegen geweest: het CDA heeft zich in die tijd weer op principes kunnen oriënteren in plaats van op haar bestuurlijke relevantie.¹⁶⁹ Samen met de externe omstandigheden en de kritiek op Paars heeft dit zoals Schnabel eerder stelde tot een positief resultaat voor het CDA geleid.¹⁷⁰

De manier van representatie voor de claims over de positie van het christendom is statelijk te noemen. Ten eerste omdat de claims de verschillen tussen traditionele kiezersgroepen laten te vervagen. Ten tweede omdat de claims die gaan over het zijn van een tegenhanger van andere stromingen worden gemaakt in het belang van de partij, wellicht in het

---

¹⁶⁷ Jansen, “CDV in gesprek,” 11.

¹⁶⁸ Ibidem, 6

¹⁶⁹ Ibidem.

¹⁷⁰ Schnabel, “Paars en later,” 64-65.

belang van de christendemocratie, maar niet specifiek voor de protestante of katholieke Nederlander.

3.4. Vertaling christendemocratisch gedachtegoed naar de praktijk

Claims die gaan over het christendemocratisch gedachtegoed, zijn niet altijd gebaseerd op het gedachtegoed zelf, blijkt uit de analyse van de bronnen uit 2002. Dit is een eerste kenmerk van een verschuiving van de populaire manier van representatie claimen, naar de statelijke manier hiervan. Een ander kenmerk van de statelijke manier van representatie claimen, is de roep om als politieke partij breder te worden. Het CDA moest, passend bij het gedachtegoed en de historie, breder worden en allianties aangaan met bewegingen die passen bij het gedachtegoed, was een claim van een van de leden in Christendemocratische Verkenningen.¹⁷¹ Ook de wetenschap van een wegvallend electoraat speelde mee in de manier van claims maken die betrekking hadden op de christendemocratische visie. De discussie ging niet langer over de inhoud zelf, maar over het inzetten ervan. Het CDA zou meer expliciet de verschillen met de liberale en de sociaaldemocratische visie moeten benadrukken, en wanneer nodig een tegenhanger zijn van het progressieve denken.¹⁷²

Ook Balkenende maakte weinig gebruik van inhoudelijke visies op het gedachtegoed, dat in 2002 al ruim 20 jaar in ontwikkeling was. Veel dieper dan “*Het CDA staat voor christelijke uitgangspunten*”¹⁷³ ging het niet in zijn betogen. Het CDA had zich blijkbaar zo vereenzelvigd met het hun ideologische basis, dat slechts een aantal herkenbare woorden al genoeg waren het gedachtegoed terug te herkennen in toespraken. Zo noemde Halsema (GroenLinks) een speech van Maxime Verhagen gonzend van hoog ideologisch CDA-gehalte, enkel omdat hij de begrippen collectieve geborgenheid, waarden en normen, schild voor de zwakkeren en eigen verantwoordelijkheid had gebruikt.¹⁷⁴

Dat het CDA zich met claims over het gedachtegoed meer statelijk opstelt is strategisch goed te verklaren. Daarnaast zouden verwijzingen naar de grondslag van het CDA, eerder verdeeldheid dan eenheid kunnen bewerkstelligen. En dat ‘*wekt eerder ergernis op dan bereidheid tot bezinning.*’¹⁷⁵

---

¹⁷¹ F. van den Heuvel, “Mix van politieke partij, Greenpeace en ANWB.” *Christen Democratische Verkenningen*, no. 4 (2002). 42-43. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10037/>

¹⁷² Jansen, “CDV in gesprek,” 6; Van den Heuvel, “Mix van politieke partij,” 42-43.

¹⁷³ Jan-Peter Balkenende, Transcript van redevoering gehouden op congres Zwolle, 30 november 2002, 6. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/12755/>

¹⁷⁴ Handelingen Tweede Kamer 2001-2002 26 juli 2002, Debat regeringsverklaring 2002, nr. 92, 5470-5517. Geraadpleegd via:

<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20012002-5470-5517.html>

¹⁷⁵ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 133.

3.5. Omgang met secularisering

Emancipatie en individualisering zijn rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 nog steeds onderwerp van gesprek. Waar de een stelt dat emancipatie en individualisering voltooid zijn¹⁷⁶, pleit de ander te blijven strijden tegen de verre gaande individualisering en groepsegoïsme¹⁷⁷ of het juist aan sluiten op de individualisering, omdat een politieke volksbeweging als het CDA zich aan zou moeten sluiten bij wat mensen beweegt.¹⁷⁸ De individualisering wordt soms als een positieve ontwikkeling gezien en kan ook in de context van het christendemocratische gedachtegoed worden geplaatst. Met claims als “*Het is heel goed dat de mens zich steeds meer bewust is geworden van de eigen individuele positie in de schepping*”¹⁷⁹ kan de waardering voor individualisering aan zowel de confessionele als de niet-confessionele achterban worden verkocht. Maar de individualisering wordt niet altijd positief bekeken.¹⁸⁰ Zoals bij de verkiezingscampagne van 2002 past, die nadruk gaf aan normen en waarden, werd er door het CDA ook gewaarschuwd voor zelfzucht, hyperindividualisme en het daarmee verloren gaan van offervaardigheid en burgerzin.¹⁸¹

3.6. Deelconclusie: de ideologische veren verloren

Sinds de oprichting van het CDA wordt al gezegd dat de partij een brede volkspartij wil zijn. Waar dat in 1980/1981 nog niet erg naar voren kwam, wordt dat in 2002 wel duidelijk. Daarnaast verwijzen de claims nog wel naar de christendemocratische basis, met uitspraken als “*Het CDA staat voor christelijke uitgangspunten*”¹⁸², maar inhoudelijk kwam deze basis steeds minder terug. De oppositiejaren waarin het CDA zich heeft proberen te hervinden, hebben dus niet alleen geleid tot minder geloofselementen in claims, maar ook in een vermindering van religieus geïnspireerde claims. Laatstgenoemde is niet direct toe te schrijven aan de secularisering maar aan keuzes van de partij zelf. Dat terwijl de partij volgens Kroeger hetzelfde program van uitgangspunten als ideologisch kompas gebruikte in de tijd dat het CDA nog de grote machtspartij was.¹⁸³

---

¹⁷⁶ Jansen, “CDV in gesprek,” 4.

¹⁷⁷ A. de Kok, “Maatschappelijke dienstplicht: het wordt tijd!” *Christen Democratische Verkenningen*, no. 4 (2002): 38. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10037/>

¹⁷⁸ Marja van Bijsterveldt, Transcript van redevoering gehouden op CDA congres, 2 november 2002. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/12762/>.

¹⁷⁹ De Kok, “Maatschappelijke dienstplicht,” 38.

¹⁸⁰ Balkenende, Transcript 30 november 2002, 3-4; Van Bijsterveldt, Transcript 2 november 2002, 2.

¹⁸¹ Dries van Agt, “Hoogste tijd voor conservatisme,” *Christen Democratische Verkenningen*, no. 5 (2002): 14.

¹⁸² Balkenende, Transcript 30 november 2002.

¹⁸³ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 339.

Wanneer de manier van representatie op religieuze thema's van het CDA in 2002 gekoppeld worden aan de ideaaltypes die door Michael Saward zijn ontwikkeld, is de conclusie dat de statelijke manier van representatie het type claim van het CDA in deze periode het beste omschrijft. De manier van representatie kan worden verklaard aan de hand van de heroriëntering die het CDA sinds 1994, na het historische zetelverlies, is ingegaan. Na deze periode is de partij zich daadwerkelijk gaan profileren als een brede volkspartij. De ontwikkeling was echter al langer aan de gang. Vrijwel direct na de oprichting van het CDA klonken er binnen de partij al stemmen over het te weinig aanwezige christelijk profiel.¹⁸⁴ Ten slotte is een andere verklaring dat 2002 wegens het de het debat over terrorisme, de islam en multiculturalisme en de verdere onrust in de samenleving voor het CDA niet het moment om God of de Bijbel in hun claims terug te laten komen.

Overigens heeft het verzwakte ideologisch profiel horend bij de statelijke manier van representatie in 2002 geen gevolgen gehad voor het CDA en de confessionele volkspartij in het algemeen. Dat de verschuiving van de manier van representatie in 2002 nog geen gevolgen kende heeft te maken met de externe omstandigheden in 2002 als een van de meest bewogen politieke jaren van Nederland.

---

¹⁸⁴ Joost Voerman, "Ruud Lubbers," 20-21.

Conclusie

De teloorgang van de confessionele volkspartij vormde de aanleiding voor dit onderzoek. Het verlies van de traditionele achterban bij deze politieke partijen wordt vaak gekoppeld aan de verzwakking van de representatiefunctie van de politieke partij. Deze veronderstelde ontwikkeling zou tot een crisis in de representatie hebben geleid omdat het de band tussen civil society en de volkspartijen heeft verzwakt. Met de op Sawards theorie gebaseerde onderzoeksvraag ‘Hoe wordt de verschuiving van de populaire claim naar de statelijke claim over religie zichtbaar binnen de KVP en het CDA tussen 1946 en 2002?’ wordt duidelijk dat de representatieve functie van politieke partijen niet is verdwenen, maar een andere vorm heeft aangenomen: een statelijke vorm in plaats van een populaire vorm.

Onderzocht zijn claims gemaakt door de KVP en het CDA over religieuze thema's in Tweedekamer debatten, artikelen in ledenbladen, redevoeringen op partijcongressen en verkiezingsprogramma's horend bij drie sleutelmomenten: de oprichting van de KVP in 1946 en de daaropvolgende Tweede Kamerverkiezingen, de oprichting van het CDA in 1980 en de daaropvolgende Tweede Kamerverkiezingen en de Tweede Kamerverkiezingen van 2002.

Uit de analyse is gebleken dat er, overeenkomstig met de theorie van Saward, door de KVP voornamelijk gebruik werd gemaakt van de populaire manier van representatie. De enkele claims die hier een uitzondering in vormden gingen over staatsfunctioneren of humanisme. Het gebruik van de populaire claim door de KVP is goed te verklaren gezien de functie die de partij had binnen de katholieke zuil. Als politiek exponent van de zuil vertaalde de partij als vanzelfsprekend het katholieke deel van de Nederlandse bevolking in het landsbestuur.

Het volgende punt op de tijdlijn waar de claim opnieuw werd onderzocht is 1980/1981, de eerste jaren na de oprichting van het CDA. Over de representatieve claim van de partij in deze periode was, in tegenstelling tot vastgestelde afstandelijke manier van representatie onder Lubbers, nog niet veel bekend. De partij stelde als volkspartij open te staan voor iedereen. Deze boodschap kwam niet terug in de claims over religie die gemaakt werden door het CDA. Het *object* van de claims is in het overgrote deel van de gevallen de confessionele kiezer en de bases van de claims worden gezocht in de vaste partijideologie.

Waar de claims over religie in 1980/1981 nog duidelijk in het belang van het confessionele kiezer, was dit electoraat in 2002 min of meer uit het oog verloren. De verkondiging van het CDA van het willen zijn van een brede volkspartij te zijn, kwam bij claims in 2002 voor het eerst duidelijk naar voren. Daarnaast verwijzen de meer statelijke claims nog wel naar de christendemocratische basis, maar blijft de precieze inspiratie of grondslag vaag.

De manier van representatie kan worden verklaard aan de hand van de heroriëntering die het CDA sinds 1994, na het historische zetelverlies, is ingegaan. In deze periode van heroriëntering heeft het CDA zich afgevraagd in welke mate de confessionele kiezer er in de gesecculariseerde samenleving nog voor haar was. Het antwoord dat de partij daarop bedacht moet hebben, blijkt uit het loslaten van haar ideologische veren om zo een nieuwe, niet-confessionele kiezersgroep aan te trekken.

Hoe wordt de verschuiving van de representatieve claim nu precies duidelijk? Ten eerste wordt het thema religie in 2002 opvallend minder aangehaald dan in 1980 en 1946. Daarnaast zijn de claims die wel over religie gaan minder expliciet gebaseerd op het christendemocratisch gedachtegoed. Hier kom aan het einde van de conclusie nog op terug. De tweede ontwikkeling is dat de claims over religie niet meer worden gemaakt in het belang van de confessionele kiezer, zoals dat nog wel het geval was in 1946 en in mindere mate in 1980. De oorzaken hiervan zijn de secularisering en de hierop in haar oppositiejaren inspelende CDA. In 2002 lijkt het loslaten van de christelijk geïnspireerde claims zijn vrucht te hebben afgeworpen want in dit verkiezingsjaar stemden er veel seculiere kiezers op het CDA.

Een punt van kritiek op dit onderzoek zou kunnen zijn is dat er van de onderzochte claims niet zeker is dat zij geaccepteerd zouden worden door het publiek waaraan zij gericht waren. In Sawards definitie van representatie is dit wel een vereiste van een claim. In dit onderzoek is dit element van de representatieve claim buitenwege gelaten vanwege de empirische moeilijkheden en tijdsgebreken.

Vervolgonderzoek zou gebruik kunnen maken van een andere volkspartij als casus, bijvoorbeeld de PvdA, om voor dezelfde tijdspan een ander thema dan religie te onderzoeken. Zo kan de theorie van Saward opnieuw getoetst worden. Ook voor het CDA kan er een ander onderwerp dan religie worden aangesneden, of claims over de gehele breedte van thema's. Ten slotte kan de tijdspanne van dit onderzoek verder naar het heden worden getrokken, om te onderzoeken of er inmiddels een verschuiving naar de derde ideaaltype van representatie heeft plaatsgevonden: de reflexieve manier van representatie.

Uit de conclusie van dit onderzoek kan worden opgemaakt dat de crisis in de representatie niet bestaat. Kunnen we nu dan opgelucht ademhalen? Voor het CDA is dat niet helemaal het geval. Voor deze volkspartij heeft de statelijke manier van representatie ertoe geleid dat zij haar trouwe, traditionele achterban is kwijtgeraakt. De oorzaak van secularisering hierin valt niet te ontkennen, maar de herbronning van het CDA die ertoe leidde dat ook de christelijk geïnspireerde claims min of meer verdwenen in de nieuwe eeuw, heeft op lange termijn gezorgd voor een verdere krimp van de partij.

Hoe dan nu verder? Het is niet te laat om terug te grijpen naar claims waaruit de christendemocratische inspiratie expliciet naar voren komt. Dat hoeft overigens niet te betekenen dat de huidige CDA-stemmers de partij daardoor verlaten. Kijk hiervoor naar andere (rechtse) partijen in het Nederlandse politieke bestel. Het CDA heeft een onderscheidend verhaal nodig en kan dit bereiken door haar christelijke inspiratie (opnieuw) duidelijk in claims terug te laten komen. Maar, makkelijk zal dit niet zijn in een tijd met een steeds verschuivend electoraat, zwevende kiezers, een versplinterd politiek landschap en populisme.

Bibliografie

Primaire bronnen

Verkiezingsprogramma's

DNPP, verkiezingsprogramma CDA 1981. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/223/>

DNPP, verkiezingsprogramma CDA 2002. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/424/>

Beginselprogramma's

DNPP, Beginselprogramma KVP 1946. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/11080/>

DNPP, Program van Uitgangspunten CDA 1980. Geraadpleegd via:

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/9871/>

DNPP, Program van Uitgangspunten CDA 1993. Geraadpleegd via:

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/9872/>

Artikelen Katholiek Staatkundig Maandschrift

Albering, Leo. "Analyse van de verkiezingen van 1946." *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 1/2 (1947): 30-35. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>

De Nerée tot Babberich, Frans. "Protestant en Katholiek. Afnemend getij." *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 4 (1947): 120-127. Geraadpleegd via:

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>

Smits van Waesberghe, Marcel. "Humanisme en Politiek." *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no 1/2 (1947): 3-10. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>

Van Bilsen, Bertrand. "Waarom een Katholieke Partij?" *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 1/2 (1947): 11-20. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>

Van Haren, C. "Overheid en openbare zeden." *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 12 (1948): 387-400. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10266/>

Van Unen, Mark. "Privaateigendom mede in verband met de medezeggenschap in de onderneming." *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, no. 7-8 (1947): 197-211. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10267/>

Artikelen Christen Democratische Verkenningen

Albeda, Wil, Frans Andriessen, Ruud Lubbers, Dirk Schouten en Hans Borstlap. "Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid." *Christen Democratische Verkenningen*, no. 0 (1981): 39-50. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10077/>

De Kok, A. "Maatschappelijke dienstplicht: het wordt tijd!" *Christen Democratische Verkenningen*, no. 4 (2002): 37-40. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10037/>

Groensmit-van der Kallen, Berthe. "De huidige emancipatiegolf en het feminisme," *Christen Democratische Verkenningen* no. 3 (1981): 172-181. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10077/>

Houtepen, Anton. "Bezinning." *Christen Democratische Verkenningen*, no. 2 (2002): 36.
Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10037/>

Jansen, Thijs. "CDV in gesprek met Hillen en Wijffels." *Christen Democratische Verkenningen*, no 5 (2002): 3-11. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10037/>

Klop, K. "Fatsoen als vijfde kernbegrip?" *Christen Democratische Verkenningen*, no. 5 (2002): 27-32. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10037/>

Lubbers, Ruud. "Keuzes waarvoor wij staan." *Christen Democratische Verkenningen*, no. 2 (1981): 123-131. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10077/>

Puchinger, George. "Gesprek met drs. R. F. M. Lubbers," *Christen Democratische Verkenningen*, no. 10 (1981): 489-501. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10077/>

Rijnvos, Kees. "Arbeid en sociaal-economische orde," *Christen Democratische Verkenningen*, no. 12 (1981): 607-616. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/3466/>;

Van den Heuvel. F. "Mix van politieke partij, Greenpeace en ANWB." *Christen Democratische Verkenningen*, no. 4 (2002). 41-43. Geraadpleegd via:
<https://dnpprepo.ub.rug.nl/10037/>

Parlementaire stukken

Handelingen Tweede Kamer 1946-I 09 juli 1946, Beraadslaging over de door de Regering op 5 juli afgelegde verklaring. Geraadpleegd via:
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/0000074966>

Handelingen Tweede Kamer 1946-I 10 juli 1946, Beraadslaging over de door de Regering op 5 juli afgelegde verklaring. Geraadpleegd via:
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/0000074967>

Handelingen Tweede Kamer 1981-1982 17 november 1981, Debat regeringsverklaring 1981, 341-408. Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/0000149330>

Handelingen Tweede Kamer 2001-2002 26 juli 2002, Debat regeringsverklaring 2002, nr. 92, 5470-5517. Geraadpleegd via:
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20012002-5470-5517.html>

Redevoeringen op partijcongressen

Balkenende, Jan-Peter. Transcript van redevoering gehouden in Zwolle, 30 november 2002. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/12755/>

Bukman, Piet. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 21 februari 1981. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86189/>

De Boer, Hans. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober 1980; Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86163/>

Katholiek Documentatie Centrum. Inventarisnummer 266: 1-10, verslag partijcongres 1946. Lubbers, Ruud. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober, 1980.

Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86164/>

Steenkamp, Piet. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober februari 1980. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86170/>

Van Leeuwen, Luck. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober 1980. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86172/>

Van Zeil, Piet. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober, 1980. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86173/>

Van Agt, Dries. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 11 oktober 1980. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86171/>

Van Agt, Dries. Transcript van redevoering gehouden in Den Haag, 21 februari 1981. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86192/>

Van Bijsterveldt, Marja. Transcript van redevoering gehouden in Utrecht, 2 november 2002. Geraadpleegd via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/12762/>

Krantenartikelen

Arnoudt, Rik. “CD&V verliest bijna de helft van kiezers en wordt de kleinste partij van Vlaanderen.” *VRT*, 6 mei 2022. Geraadpleegd via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/05/05/vlaams-belang-blijft-nipt-de-grootste-cd-v-zakt-weg-bart-de-we/>

Breedveld, Willem. “Modern CDA gaat ontspannen om met de bijbel.” *Trouw*, 14 mei 1993. Geraadpleegd via: <https://www.trouw.nl/nieuws/modern-cda-gaat-opvallend-ontspannen-om-met-de-bijbel~bbdd992e/>

Mulder, Eildert. “Heeft de confessionele politiek afgedaan?” *Trouw*, 21 september 2012. Geraadpleegd via: <https://www.trouw.nl/nieuws/heeft-de-confessionele-politiek-afgedaan~ba5aa483/>

NOS. “CDU-CSU behaalt historisch weinig zetels.” *NOS*, 27 september 2021. Geraadpleegd via: <https://nos.nl/collectie/13875/liveblog/2399336-cdu-csu-behaalt-historisch-weinig-zetels-scholz-krijgt-voortouw-in-formatie>

Scholten, Wilfred. “Alles wat er mis kon gaan, ging mis. Hoe 1994 een rampjaar werd voor het CDA.” *Trouw*, 1 oktober 2020. Geraadpleegd via: <https://www.trouw.nl/politiek/alles-wat-er-mis-kon-gaan-ging-mis-hoe-1994-een-rampjaar-werd-voor-het-cda~b5d87fc5/>

Van den Brink, Bart. “Balkenende maakt het zichzelf te makkelijk.” *Trouw*, 30 januari 2002. Geraadpleegd via: <https://www.trouw.nl/nieuws/balkenende-maakt-het-zichzelf-te-makkelijk~ba7c0429/>

Secundaire bronnen

Bakvis, Herman. *Catholic power in the Netherlands*. Quebec: McGill-Queens's University Press, 1981.

Boogaard, Geerten, Jan Prij, Jan Schinkelshoek en Hans Vollaard. "Christendemocratie: bemiddelen tussen staat en straat." *Christen Democratische Verkenningen* 32, no. 2 (2017): 26-33.

Bornewasser, Johannes. *Katholieke Volkspartij 1945-1980: Herkomst en groei*. Nijmegen: Valkhof Pers, 1995.

Bornewasser, Johannes. "Naslagwerk over een katholieke partij." Interview. VPRO, 24 december, 2000. Video. Geraadpleegd via:
https://www.vpro.nl/programmas/ovt/spel~POMS_VPRO_209875~fragment-ovt-24-december-2000-uur-2-22-min-de-kvp-naslagwerk-over-een-katholieke-partij~.html

Brinkel, Theo. *Haagse Jaren*. Amsterdam: AmboIanthos, 2020.

De Koning, J. "De verscherping van het ontwikkelingsvraagstuk." *Christen Democratische Verkenningen*, no. 0 (1981): 31-38.

De Smaele, Henk en Jo Tollebeek. *Politieke Representatie*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2002.

De Wilde, Pieter. "Representative claims analysis: theory meets method." *Journal of European Public Policy* 20, no. 2 (2013): 278-294.

De Wilde, Pieter, Ruud Koopmans en Michael Zürn. "The Political Sociology of Cosmopolitanism and Communitarianism: Representative Claims Analysis." *WZB Discussion Paper* 7 (2014): 1-58.

Fraanje, Rien. "De christendemocratie in Nederland" in *Een versplinterd landschap*, ed. Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markus Wilp, 11-34. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

Gradus, Raymond, George Harinck, Karin Hoentjen, Alexander van Kessel en Hans-Martien ten Napel. *Canon van de Christendemocratie*. Den Haag: WI, 2012.

Inglehart, Ronald. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. New Jersey: Princeton University Press, 1977.

Inglehart, Ronald en Gabriela Catterberg. 2002. "Trend in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline." *International Journal of Comparative Sociology* 43, no. 3-5: 300-316.

Kamps, Maaike en Gerrit Voerman. *Christendemocratisch Affiche*. Amsterdam: Boom uitgevers Amsterdam, 2015.

- Katholiek Documentatie Centrum. “Rooms-Katholieke Staatspartij.” Geraadpleegd via: https://www.ru.nl/kdc/bladeren/archieven-thema/subpagina-archieven-thema/politiek/archieven_van/archieven_van/roomsch-katholieke/
- Katz, Richard en Peter Mair. “Changing Models of Party Organization: The Rise of the Cartel Party.” *Party Politics*, no. 1 (1995): 5-28.
- Kennedy, James. *Een beknopte geschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Prometheus, 2017.
- Kennedy, James. “Hoe beginsel­politiek uit de tijd raakte.” *Christen Democratische Verkenningen* (2017): 36-41.
- Kockelmans, Fons. *Van verzuiling tot versplintering*. Rotterdam: Ad. Donker, 2015.
- Koole, Rudolf. “Interne partijdemocratie.” *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2000* (2000): 41-59.
- Koole, Rudolf. “Recruter­ing van leiderschap binnen politieke partijen.” *Beleid en Maatschappij* 11, no. 7-8 (1984): 214-222
- Koopmans, Ruud en Paul Statham. “Political claims analysis: Integrating protest event and political discourse approaches.” *Mobilization: an international quarterly* 4, no. 2 (1999): 203-221.
- Krijger, Tom-Eric. Politieke volksinvloed en christendemocratie.” *Res Publica* 60, no. 2 (2018): 85-104.
- Kroeger, Pieter-Gerrit en Jaap Stam. *De rogge staat er dun bij*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Kroeger, Pieter-Gerrit. *De tand des tijds*. Amsterdam: Prometheus: 2020.
- Kroeze, Ronald en Sjoerd Koelen. “Waarom historici oog voor management moeten hebben.” *BMGN - Low Countries Historical Review* 127, no. 2 (2012): 97-112.
- Krouwel, André. “Het CDA als *catch-all* partij?” in *Geloven in macht: de christen-democratie in Nederland*, ed. Kees van Kersbergen, Anthonie Lucardie, Hans-Martien Ten Napel, 61-76. Amsterdam: Het Spinhuis, 1993.
- Lijphart, Arend. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1990.
- Lubbers, Ruud. *Persoonlijke herinneringen*. Amsterdam: Balans, 2018.
- Mair, Peter. “Representative versus Responsible Government.” *MPIfG Working Paper 09/8* (2009): 5-19.
- Mair, Peter. *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. London: Verso, 2013.
- Manin, Bernard. *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Parlement.com. “De anti-revolutionaire partij.” Geraadpleegd via:
https://www.parlement.com/id/vh8lnhrogvuw/anti_revolutionaire_partij_arp

Parlement.com. “De doorbraak.” Geraadpleegd via:
https://www.parlement.com/id/vh8lnhrrl0g6/de_doorbraak

Pitkin, Hanna. *The Concept of Representation*. London: University of California Press, 1967.

Rapport commissie-frissen. “Verder na de klap.” 2010. Geraadpleegd via:
<https://dnpprepo.ub.rug.nl/13051/>

Ridderbos, H.N. “In het spanningsveld van geloof en politiek.” *Christen Democratische Verkenningen* (2016): 3-12.

Saward, Michael. “Making representations: modes and strategies of political parties.” *European Review* 16, no. 3 (2008): 271-286.

Saward, Michael. *The Representative Claim*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Schnabel, Paul. “Paars en later, Vijfhonderd dagen van verandering en verwarring.” In *Haagse tijdstrijdigheden. Een jaar verder*. ed. H.J. School, 55-67. Amsterdam: 2003.

Slijkhuis, Edwin. “Fostering active citizenship in young adulthood: The predictive value of citizenship competences, socialization experiences and academic performance in adolescence.” Doctoral dissertation, University of Groningen, 2021.

Suijendorp, Gerard. “Ideologische ontwikkelingen en secularisering in de partijprogramma’s van het CDA.” Masterscriptie, Universiteit Utrecht, 2016.

Te Grotenhuis, Manfred, Rob Eisinga, Tom van der Meer en Ben Pelzer. “In hoeverre bepalen ontkerkelijkheid en gewijzigd stemgedrag onder kerkleden het aantal CDA-Kamerzetels?” *Christen Democratische Verkenningen*, no. 3 (2012): 137-139.

Ten Hooven, Marcel. “Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010.” In *De conjunctuur van de macht*, ed. Gerrit Voerman, 59-108. Amsterdam: Boom Amsterdam, 2011.

Ten Napel, Hans-Martien. *Een eigen weg*. Amsterdam: Historische Boekerij, 1992.

Thurlings, Jan. “De Ontzuiling in Nederland, in het bijzonder van het Nederlands katholicisme.” *Sociologische Gids* 26, no. 6 (1979): 470-492.

Tilburg University. “Katholieke verzuiling.” Geraadpleegd via:
<https://www.lucepedia.nl/dossieritem/verzuiling-katholieke/katholieke-verzuiling>

Tormey, Simon. “The contemporary crisis of representative democracy” *Democratic Theory* 1, no. 2 (2014): 104-112.

Van Ark, Rijk, Theo Brinkel, Evert Mathies, Hans-Martien ten Napel, Jan Schinkelshoek. *25 jaar CDA: tussen macht en inhoud*. Bussum: Tirion, 2005.

Van Agt, Dries. "Hoogste tijd voor conservatisme." *Christen Democratische Verkenningen*, no. 5 (2002): 12-22.

Van Baalen, Carla. "Humanisten tussen doorbraak en verzuiling." In *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*, ed. Peter Derx, Ulla Jansz, Corrie Molenberg en Carla van Baalen. 147-163. Hilversum: Verloren, 1998.

Van der Kolk, Henk. "Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse." *Politieke veranderingen in Nederland* (1971): 121-138.

Van Holsteyn, Joop en Galen Irwin. "Slechts de wereld van gisteren." In *De conjunctuur van de macht*, ed. Gerrit Voerman, 155-178. Amsterdam: Boom Amsterdam, 2011.

Vos, Cees. "Christelijke vakbeweging en politiek." *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 2, no. 1 (1986): 4-12.

Voerman, Gerrit. "Een unie, niet een partij: over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie." In *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, ed. Gerrit Voerman, 206-218. Groningen: DNPP, 2006.

Voerman, Joost. "Ruud Lubbers, manager in de politiek." *Bestuurskundige Berichten* 5, no. 1 (1990): 20-21.

Zwart, Rudolf. *Gods wil in Nederland*. Kampen: Kok, 1996.

Bijlage I. Vragenlijst claims

1. Wat is het onderwerp van de representatieve claim?
2. Wie is de *maker/subject* van de representatieve claim?
  - Electoraal verkozen
  - Niet-electoraal verkozen
3. Wie of wat is het *object* van de representatie? In wiens belang wordt de claim gemaakt?
  - 3.1. Bestaat het *object* uit een groep of groepen die vooraf bestonden zijn en is het object gebaseerd op sociale belangen of worden er nationale belangen gecreëerd om groepen te vormen?
    - Bestaande groepen
    - Gecreëerde groepen
4. Wie is/zijn de *addressee(s)*?¹⁸⁵
5. Waar is de claim op gebaseerd (*frame*): een vaste partij ideologie of een flexibele, veranderlijke ideologie?
  - Vaste partijideologie (katholiek/christendemocratisch gedachtegoed)
  - Flexibele, veranderlijke ideologie
6. Acteert het *subject* van representatie als sociale actor of als state actor?
  - Sociale actor
  - State actor
- 6.1. Is er sprake van een populaire claim of een statelijke claim, of een claim die elementen van beide bevat?

---

¹⁸⁵ 'Intended' audience omdat het buiten de scope van dit onderzoek valt om te achterhalen of het publiek/audience de claim accepteert.